

ЖСомакъла,
пъаурхъла

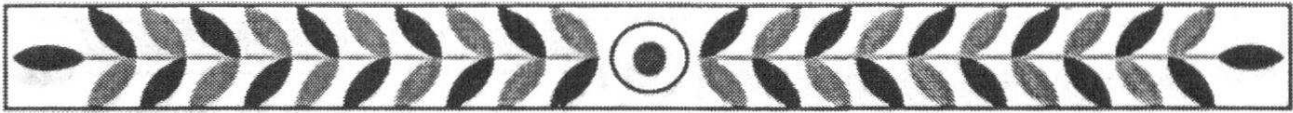
УДК 894.312–93
ББК 82.3 (2р-Балк)
П 653

Китапны басмагъа жарашдыргъан –
Додуланы Асият

Суратчы – **Кушхова Имара**

ISBN 5-7680-2074-8

© Додуланы А.Т., жарашдырылгъаны, 2006
© Кушхова И. Я., суратлары, 2006
© «Эльбрус» китап басма, 2006

БАГЪАЛЫ САБИЙЛЕ!

Сиз алыкъа гитчесиз. Алай гитче, сабий заманлары къуру адамланы угъай, халкъланы да болгъанды. Эртте-эртте, бек эртте бизни ата-бабаларыбыз да жаш эдиле, дунялыкъдан кёп затны биз бюгюн илмуну хайырындан билгенча билмей эдиле. Ол заманда не китап, не радио, не телевизор, не компьютер болмагъанды. Адамла хар нени да кеслерини жашау сынауларына кёре ангылагъандыла.

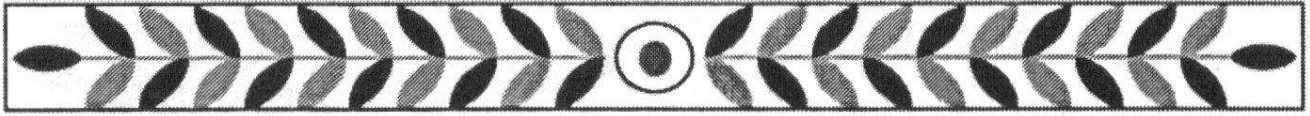
Тенгиз тузлу некди? Жулдуз учхан неди? Бизде зурнукла нек жашамайдыла? Къаргъа – къара, къоян – жырыкъ эринли, къарылгъач – айрыкъуйрукъ нек болгъандыла? Былача кёп тюрлю сорууланы жууапларын бизни ата-бабаларыбыз кеслери къурагъан жомакълада, таурухлада бергендиле.

Бу китапчыкъда сиз аланы дуняны жаратылыуун, жашауну, табийгъатны тюрлю-тюрлю болумларын къалай ангылагъанлары бла шагъырей боллукъсуз.

Алайды да, халкъыбызны жомакъла дунясына атланайкъ.

СЮЛЕМЕН

Сюлемен файгъамбар къанатлыланы, жаныуарланы тиллерин билгенди. Ол, къанатлыладан къаргъаны чакъырып:

– Дунияны башында не зат ариу эсе да, айланып, кёрюп, келип манга айтырса, – деп ийгенди.

Къаргъа уа, айланып келип:

– Мен айланган, мен жюрюген жерледе кесими балаларымдан ариу бир зат да кёрмедим, – дегенди.

Сюлемен, ачыуланып:

– Ай, санга айып болсун! – деп, къаргъаны от кесеу бла ургъанды. Къаргъаны кесеу тийген жерлери андан бери къара болуп къалгъандыла.

Андан сора Сюлемен кёгюрчюнню ийгенди. Кёгюрчюн айлана, жюрюй кетгенди да, келип, былай айтханды:

– Дунияда ындырда будай тёбеле бла чалманда къозула ойнагъандан ариу зат кёрмедим.

– Да сен да адамлагъа къуруда алай ариу кёрюнюп тур! – дегенди анга Сюлемен.

Андан бери адамла кёгюрчюнню сыйлы къанатлыгъа санайдыла.

Артда Сюлемен:

– Дунияны башында бек татлы неди? Билип кел, – деп, чибинни иеди.

Чибин, айланып келип: «Адамны этинден, къанындан татлы зат жокъду», – деп айтыргъа: «Ад...» – деп башлагъанлай, къарылгъач чибинни тилинден къабады. Аны ючюн, ол кюнден башлап, чибин жызылдап къалгъанды. Алайда тургъан жилин а: «Нек къоймадынъг чибиннге аны айтыргъа?!» – деп, къарылгъачны къабаргъа кесин атады. Алай къарылгъач учады да, ол аны жаланда къуйругъундан туталады. Ма къарылгъачны къуйругъу аны ючюн айры болгъанды дейдиле.

БЁРЮ, ТЮЛКЮ, АТ

Эртте заманлада бёрю, тюлкю, ат шуёхла болгъандыла. Жаз ала, кереклерин табып, къыйналмай жашагъандыла. Къыш келеди, терен къар жауады. Ат, туякълары бла къарны къазып, къаудан ашап, ингирде, жаздача, тоюп келе эди.

Бөрю уа, эрттенден ингирге дери ашарыкъ излеп, жортуп айланганды. Жукъ тапмай, ачлай къайтып тургъанды. Тюлкю да, аны кирик, ары-бери чабып, чычхан, гылыу тапсам эди деп, таш тюплерине къарап, жукъ да тапмай, ачдан ёле къайта эди.

Атны токълугъу аланы ачыуландырып, бөрю бла тюлкю анга бир хата этерге кенгешедиле. «Бир хыйла бла атны алдап, аны ашамасакъ, экибиз да ачдан ёллюкбюз», – дегендиле была.

Андан сора бир ингирде бөрю, атха, тюлкюге да айланып, айтханды:

– Бизни ишибиз осалды. Бу таулада терен къар жаууп, бизни бек къыйнайды, ачдан ёлюрге жетгенбиз. Бир акъыллы болуп, бир амал этмесек, къырыллыкъбыз.

– Манга сёз берсегиз, мен сизге болушургъа болурма, – дегенди хыйлачы тюлкю.

– Нек бермей эдик биз санга сёз? Сен айтханнга бек ыразы болуп тынгыларыкъбыз: тюлкю тукъуму акъыллы болады, амал табаргъа устады, – дегенди бөрю. – Эшта, сен акъылсыз сёз айтмазса.

– Угъай, тенглерим, манга, сиз умут этгенча, аллай акъыл къайда. Уллу акъыл

менде къачан да болмагъанды, болгъан да этерик туююлдю. Алай, мени акъылыма кёре, былай этсек, барыбызгъа да иги болур дейме: хар бирибиз анга ненча жыл болгъанын жашырмай айтсын, ким тамата эсе да, аны ашарбыз. Бирда андан башха амал жокъду деп, мен къысмайма. Сизден жаш мен да болмам. Сагъыш кесигиз да этигиз...

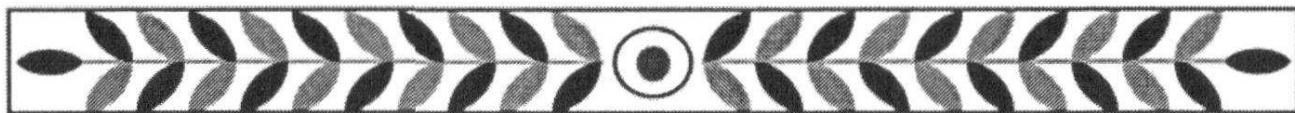
– Тюлкю тюз айтады деп, мени акъылым алайды. Сен а анга къалай къарайса? – деп бёрю атха соргъанды.

– Мен а не айтайым? – дегенди ат. – Ючюбюз да бери бирге келгенбиз. Урушмай-туююшмей, бек ариу жашагъанбыз. Къыйынлыкъ жетген кюн а бир бирибизни ашау – бир затха ушамагъан ишди. Аллах, адам да бизге не айтыр! Алай сиз, экигиз да бир болуп, таматаны ашайыкъ дей эсегиз, мен да угъай демейме.

– Аллах болушса, атны ашайбыз, бир иги тоябыз! – деп тюлкю бёрюню къулагъына шыбырдады.

Хар бири жыл санларын айтып башладыла. Бёрю айтды:

– Мен биринчи эминаны заманында туугъанма.

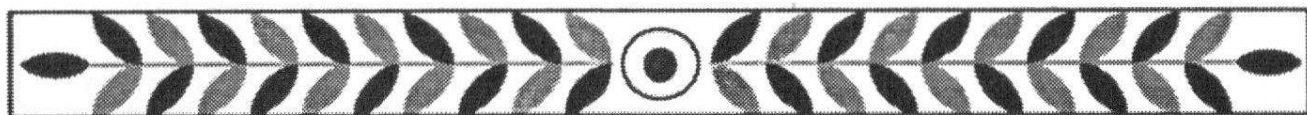
– Эй, да мен а сенден кичи кёреме, – дейди тюлкю. – Мен экинчи эминаны заманында туугъанма.

– Энди сен айт, – дедиле атха бёрю да, тюлкю да.

– Тюзюн айтсам, – деди ат, – биринчи, экинчи эмина да не заманда болгъанындан мени хапарым жокъду, аны ангылагъан да этмейме. Айып этмегиз, туугъан жылымы билмейме, айтхан эселе да, унутханма. Мени анам харип, жаннетли болсун аны жаны, унутуругъуму биллип, туугъан жылымы онг арт туягъыма жазгъанын айтыучу эди. Аны унутмай турама. Мен не окъуй, не жаза билмейме. Окъуяллыкъ бар эсе, келигиз да къарагъыз.

– Атам-анам мени окъургъа юйретмегендиле, алай окъуялгъан а эталлыкъма, – дейди бёрю.

Терк окъуна жеринден къобуп, бёрю атны арт туягъына жууукълашды. Тюлкю да ашыгъышлы сакълай эди, кеси да, бёрюге кёз къыса, бусагъат экибиз да тоябыз деген муратда къууана эди. Бёрю, эринлерин жалай, гумхотун алгъа созуп, къараргъа хазырланды. Ат, аягъын кётюрюп, кючю

келгени чакълы бир бёрюню башына урду. Башы чачылып, бёрю жерге къапланды да къалды. Асыры къоркъгъандан тюлкюню эси ауаргъа жетди, кёзлери жукъ кёрмей, жеринден да тебалмай, бир кесек мычыды. Ай, сора къычырыкъ этип, мылылыгын алайдан атды! Къарап-къарагъынчы агъачха жетип, ары ташайды.

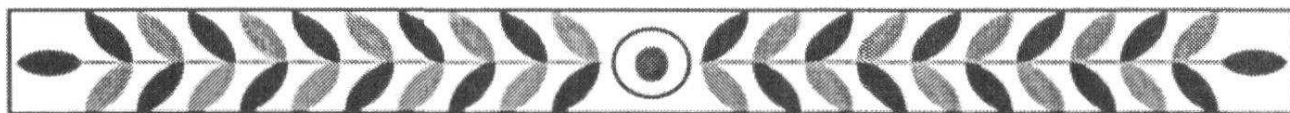
Ат тауладан ырахат тюшдю да, тюздеде жашап башлады.

Ма андан бери атны, тюлкюню бла бёрюню араларында шуёхлукъ жокъду.

КЪАРГЪА КЪАРА НЕК БОЛГЪАНДЫ?

Бек эртте заманлада Къаргъа да, Уку да акъ болгъандыла. Экиси да была антлы шуёхла эдиле.

Бир кюн Къаргъа да, Уку да ойнай кетедиле. Бир заманда Къаргъа, къайдан эсе да эсине тюшюп: «Уку, нёгерим, биз не заманга дери акълай турлукъбуз? Не жау да бизни кёреди. Кел, андан эсе бир бирибизни бир омакъ этип бояйыкъ. Адам да, башха жаныуар да кёрмезча, букъгъан заманда да эслемезча», – дейди.

Уку да, къууанып, кесини ыразылыгъын билдиреди.

– Къайсыбызны алгъа бояйыкъ? – дейди Къаргъа.

– Да бу ишни сен алгъа сагъынганса, сен мени бир боя! – деди Уку.

– Алай окъуна болсун, – деп, Къаргъа къурумну суу бла къатыш этип, къанатындан да бир уллу тюгюн алып, аямай Укуну бояп башлайды. Уку сын къатып, къууанып тура эди. Кюреше кетип, Къаргъа Укуну бек ариу бояйды. Бояп бошап, Къаргъа:

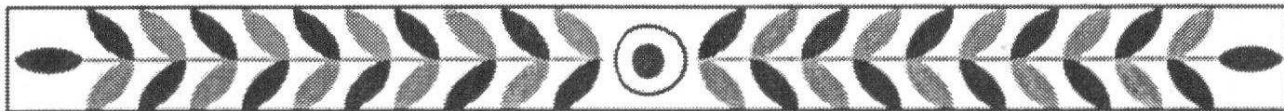
– Тур да, кесинге бир къарачы, бюсюрей эсенг? – деди.

Жангы тюрсюнюн жаратып, Уку чексиз къууанды.

– Энди сен да мени бир бояп кёр, менича, ариу эталлыкъ эсенг, – деди Къаргъа анга.

Уку да, кюреше кетип, Къаргъаны аламат омакъ этип къойду. Къарай кетип, Къаргъаны кесинден омакъ болгъанын кёргенде, зарлыкъ этип, Уку, битеу къалгъан къурумну Къаргъаны юсюне къуюп, учуп кетеди.

– Не этдинг сен манга, аман уллутырнакъ, уллукёз?! Мен аны санга жетдирирме, ашыкъма сен! Энди мен къалай айланайым бы-

лайлай? Хар ким да кёрлюкдю мени энди! — деп, Къаргъа жиляй къалады.

Ол къурум а, аны тюгюне сингип, ёмюрде да кетмезча болуп къалады.

БИЗДЕ ЗУРНУКЛА НЕК ЖАШАМАЙДЫЛА?

Кёп заманла мындан алгъа бизде бусагъатда жашагъан битеу къанатлыла кюнчыгъышда, жылы къыраллада жашап болгъандыла. Алагъа анда жер жетмей, исси болуп, аш да жетишмей башлагъанда, къанатлыла, жыйылып, мындан ары къалай жашау этерлерини юсюнден оноу этдиле.

Оноугъа уллутырнакъ тауукъчу Къуш, арба жаудан чыкъгъан кибик къара Къаргъа, аякълары да сууукъда юшюгенча, къызылаякъ, акъбыдыр Чаука, къоркъакъ Жумарукъ, узунаякъ, узунбоюн Зурнук, жалпагъаякъ, кенгбурун Баппуш, букъса, кёрюнмеген Жаубедек, дагъыда, анга кёре, кёп тюрлю-тюрлю къанатлыла жыйылгъан эдиле. Жыйылыугъа уллутырнакъ, кёзлери ашдан тоймагъан уллу тауукъчу Къуш башчылыкъ эте эди.

Жыйылыуда ашы кёп, жашаргъа эркин, бек исси да болмагъан, балала чыгъарыргъа да иги болгъан жангы жер излерге керекди эм аллай жерни излерге кимни жиберирге боллукъду деп кенгеше эдиле. Къанатлыла барысы да кёп сагъыш этгенден сора, кюнчыгъышха, кюнбатышха, дагъыда бирси жерлеге барып, андан хапар билип, къарыулу бутлары болгъан, талмай кёп учхан Зурнукну тюз кёрдюле.

Алай бла, Зурнук, къатынын да жангыз къоюп, жангы жер излерге кетди. Ол алай кетгенлей, гитче Жаубедекчик Зурнукну къатынына кесин сымарлап башлады. Кёп бармай, анга нёгер болду.

Зурнук, юч жылны ичинде болгъан жерлени къыдырып, бизни таулада эркин, ашы кёп, салкъын жер да табып, юйюне къайтды. Ол юйюне кирип келгенин эслеп, Жаубедекчик, секирип, Зурнукну къатынын да къоюп, бир жанына бугъады. Аны да эслемей, Зурнук, къатынын тансыкълап, саламлашады. Сора къатынына быллай хапар айтады:

– Мен Кавказ таулада ашы бай, турургъа кенг, салкъын, балала жаяргъа да алапат жер тапханма. Алай тамбла жыйылыуда манга

хапар сорсала, аны айтырыкъ туйюлме. Ары кесим къуру сени алып кетерикме.

Къатыны да, ол этген ишлерими биллип, бир палах этер деп, сёз къайтармады.

Бу хапарны башындан аягына дери эшитип тургъан Жаубедек, чыдамай, секирип чыгып, учуп кетди. Кесин кёрмесе да, аны тауушун эшитип, узунбоюн Зурнук:

– Бу не тауушду? – деп къатынына сорду. Къатыны уа:

– Билмейме. Сен кетгенли, къуруда аллай тауушла чыгып турадыла. Кесим да кёп кечелени къоркъуп, жукъламай чыгып тургъанма тангнга, – деди.

– Жюрек тышына термилсе болуучуду алай. Энди биз биргебиз, къоркъма! – деп, Зурнук къатынын жапсарды.

Экинчи кюнню эрттенлигинде битеу къанатлыла, жыйылып, Зурнукга хапар сора келдиде.

Зурнук:

– Бирда тап жер тапмагъанма. Кавказ таулада уа тап жер угъай, кесим кючден сау къалгъанма: анда бичакъ тырнакълы, уллу, къарыулу къанатлыла бардыла. Ала бизни къырып къоярыкъдыла, – деп, къанатлыланы алдайды.

Зурнукну ётюрюк айтханына чыдамай,
Жаубедекчик, чартлап чыгып:

– Муну айтханына ийнанмагъыз, бу бизни алдагъан этеди. Мен тюнене аны къатынына айтханын эшитгенме. Зурнук Кавказда, биз излегенча, алапат жерле тапханды, алай аны бизден букъдуруп, ары кеси къатыны бла кетер акъыл этеди, – дейди.

Аны эшитип, ачыуланып, Зурнук, секирип туруп, Жаубедекни аямай туююп, халек этеди.

– Жаубедек ётюрюк айтса, сен аллай бир ачыуланырыкъ туююл эдинг. Ол керти айтады. Биз, санга ышанып, сени сайлап жибергенбиз. Сен, аны бла файдаланып, бизни алдагъанынгы биз санга кечмезбиз, – дедиле къанатлыла.

Ала, жангыдан жыйылыу къурап, Кавказгъа уллутырнакъ къушну жибередиле. Ол, бир жылгъа айланып, Кавказны омакъ жерлеринде да солуп, артха къайтады. Барып, къанатлылагъа толу хапар айтады.

Къанатлыла, оноу этип, Кавказгъа учуп тебирейдиле. Жаубедекчик къанатлыладан:

– Мени къоюп кетмегиз. Мен алыкъа сау болмагъанма. Сизсиз мында къалсам, ачдан ёлюп къаллыкъма, – деп тилейди. Къанатлыла:

– Жаубедекни былай Зурнук туююп этгенди. Кавказгъа да ол аны сыртына кётюрюп элтсин, – деп оноу этедиле.

Зурнук, Жаубедекни сыртына кётюрюп элталмагъанлыкъдан, Кавказгъа учуп келмейди эм бизде жашамайды.

КЁГЮРЧЮН УЯСЫН КЪАЛАЙ САЛГЪАНДЫ?

Къайсы къанатлы да уясын, жарашдырып, жашаууна жарарча, уста ишлейди. Кёгюрчюнню уясын кёрсенг а – ол уягъа ушамайды, чачакъ-чачакъ болуп, жумуртхасы туюшуп кетеди деп къоркъурча, алайды.

Ол алай нек болгъанды, экен? Ол а былай болгъанды.

Эртте заманлада кёгюрчюн уя салгъан дегенни билмегенди. Жазгъа чыкъгъанлай, бир чунгуруракъ жер тапса, олтуруп, жумуртха табып, алайда гурт жатып, балаларын алай чыгъаргъанды.

Бир кюн хыйлачы тюлкю, жашырын келип, кёгюрчюнню тапхан жумуртхасын ашап кетгенди. Кёгюрчюнле, келип, аны кёргенден сора, жилиу-сыйытха къаладыла. Кёгюрчюн-

ню хоразы, «пыр» деп учуп, бир уллу терекни бутагына кьонады да:

– Уябызны жартысын толтуруп, жумуртха салгъан эдик, бир жангызы да кьалмагъанды! Харам хыйлачы тюлкую барын да урлап кетгенди, – деп мурулдайды.

Ары мурулдай, бери гурулдай, кьгюрчюн кьеп ачыу этеди. Бек ахырында бир тюлкую да кирмезча бийигирек жерде уя салыргъа башлайды. Жайылып, чымыртачыкъланы жыйып, алып келеди, алай уяны кьалай ишлерге керегин а билмейди. Битеу агъачдагы, таудагы кьанатлылагъа барып, уяны салыргъа, ишлерге юйретигиз деп тилейди. Кьанатлыла, жыйылып келип, кьгюрчюннге уя ишлеп берирге киришедиле. Ала эки бутакъны бирикген жерине эки-юч чымыртаны ары-бери кьенделен салып бошарбошамаз, кьгюрчюн:

– Билдим! Билдим! Юйрендим, юйрендим! – деп кьычырады да, кьанатлыланы андан ары ишлерге кьоймайды. Кьанатлыла:

– Э, кеси уста болду эсе, бизни уа кьолубузму кичип турады, несине кьорешибиз да сора! – дедиле да, жан-жанына учдула да кетдиле.

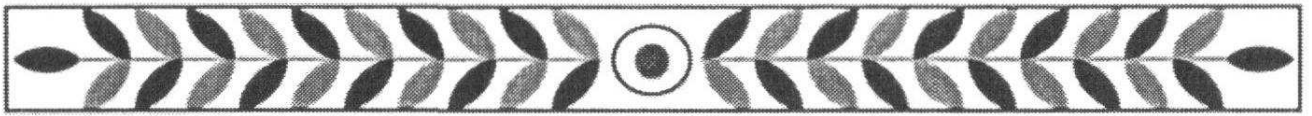
Кёгюрчюн, изеуню жиберип, терек башында кёп кюрешди. Алай билдим-юйрендим деген кёгюрчюн ууакъ чымырталаны ары айландырып салып къараса да, бери айландырып салып къараса да, бирикдирип, уягъа ушагъан зат ишлеялмады. «Иш къылыгъын билмеген ит ылыгъын кёрюр» дегенча, уяны къалай ишлерге керекди деп, биягъы амалсыздан, кёгюрчюн, жайылып, къанатлыланы жангыдан изеуге чакъырады.

Къанатлыла, бу жол да жыйылып келип, жангыдан ишге киришедиле. Уяны жартысына жете келген кезиуде:

– Эндигисин кесим да билеме! Энди къалгъанын кесим да ишлерикме! – деп, кёгюрчюн ишлегенлени къулакъларын жалкъытады.

– Жарайды, кесинг уста болдунг эсе, кесинг ишле. Къолубуз кичип тургъан биз тюйюлбюз, юйде бизни да ишибиз жетеди, – деп, къанатлыла учуп-учуп кетедиле.

Кёгюрчюн, изеуню жиберип, ишге кеси киришеди. Чымырталаны алай салады, былай салады – алай бирда жукъгъа ушагъан зат чыгъаралмайды. Уя ишлеялмагъанына бек уялады, алай не бек уялса да, биягъы къанатлылагъа барып, жангыдан болушургъа ча-

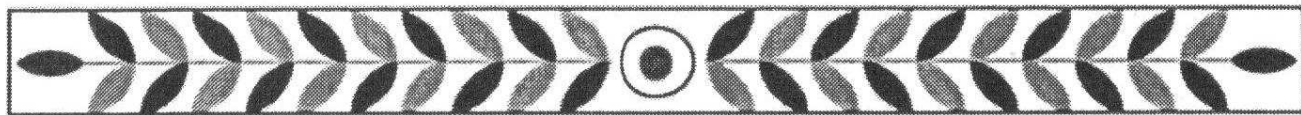
къырады. Алай бу жол къанатлыла да: «Эки кере бардыкъ, эки кере къайтдыкъ. Энди кесибизни да ишибиз барды», – деп, келмедиле. Къанатлыланы бир къаууму уа: «Кеси устаны юйретебиз деп неге кюрешебиз!» – деп къойдула.

Алай бла кёгюрчюнню уясы битмеген халы бла къалады. Кёгюрчюнлени хоразы да, жүжеги да бюгюннге дери да жарты ишленген уяларында жашау этерге кюрешедиле.

ТЕНГИЗ ТУЗЛУ НЕКДИ?

Эртте-эртте бир бай къарындаш бла бир жарлы къарындаш жашагъандыла. Жарлы къарындаш байгъа: «Манга муну бла бир туючюк бер», – деп, табакъны алып, тилей баргъанды. Бай къарындаш бермегенди.

Жарлы, аны юйюнден чыгъып, мудах болуп келе тургъанлай, къолунда гыржынчыгъы бла бир киши чыгъады аллына. «Не айланаса?» – деп соргъанды кишичик. Жаш анга, былай да былай деп, жарлылыкъ хапарын айтханды. «Ма, бу гыржынчыкъны ал да, тау артына бар. Анда гитче адамчыкъла жашайдыла, – дегенди къарт.

Жарлы къарындаш тау артына аугъанды, ол адамчыкълагъа тюбегенди. Сёлешгендиле, танышхандыла.

– Бизге бер! – деп, ала муну гыржынчыгъын бир аууздан тилегендиле.

– Берейим, сиз мен айтханны бере эсегиз, – дегенди жаш да.

– Айт, не дей эсенг да, берейик, – дегендиле гитче адамчыкъла.

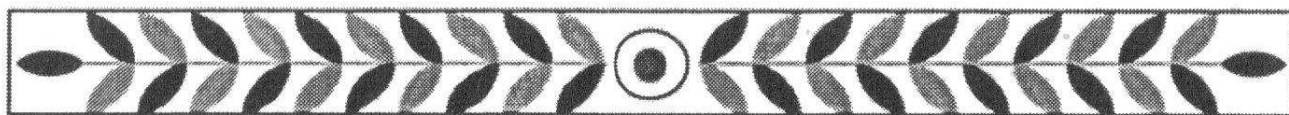
– Ол сейир тирменчигизни беригиз!
Бергендиле.

Жарлы къарындаш, тирменни да алып, ойюне къайтып келгенди. Ол а аллай тирмен болгъанды: андан нени тилесенг да, аны чыгъарып баргъанды. Тирменчикни кючю бла жарлы къарындаш бай болгъанды.

Бай къарындаш да жарлы къарындашы бай болгъанына зарланганды. Ол, тирменчикни урлап, кемеге минип, къачып тебирегенди.

Тирменчикден хар нени да бирден тилеп, аны бургъанды. Тирменчик да, тохтаусуз, туз чыгъарып баргъанды. Туз, кемеге сыйынмай, тенгизге къуюла-къуюла тургъанды. Бир заманда боран къопханды да, туз жюгюн кючден кётюрюп, жюзюп баргъан кеме тенгизге батханды да кетгенди. Тирменчиг'а тенгизни

тубюнде да, тохтаусуз, кесини ичинден туз чыгъарып турады бюгюн да, дейдиле.

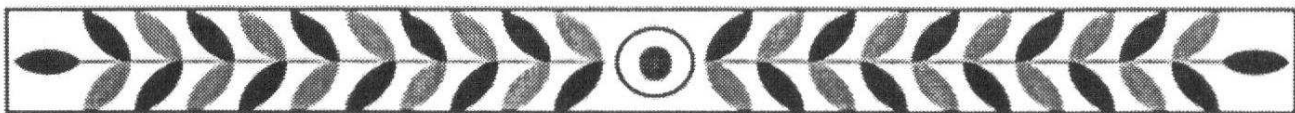
Ол туз, эрип, тенгизни саулай тузлу этгенлей турады. Тенгиз ма аны ючюндю тузлу.

ПУЛГУРА КЪАУРА

Пулгура къаура адам эм мал къыйналып кирген къая ыранлада битеди. Ол къаурадан ишленген сыбызгъы аламат ариу согъады. Ол угъай эсе, къаураны баш къусхан кесеги тюшсе, жел, аяз ургъан кезиуде ол кеси аллына кюйле согъуучуду. Муну битген жерине къойла жетселе, ала ол къаураны тюп тамырына дери ашайдыла. Ол иш алай нек болгъанына быллай жууап барды.

Бурун къойланы уллу аталары алтын урлагъанды. Урлагъан а ол заманлада арталлыда жюрюмеген иш болгъанды. Къойну алтын урлагъанын пулгура къаураны уллу атасы кёргенди. Энди пулгура бедишибизни халкъгъа жаярыкъды деген къоркъуудан, къойла пулгураны артын юзерге кюрешедиле. Пулгура да, аны билип, къойла киралмаз, бек жерледе битеди.

Ахшы сыбызгъычы, пулгура къаурадан

сыбызгъы ишлеп, къой тартыуну тартса, къойла, макъырып, сыбызгъычыны тегерегине басынадыла.

КЪОЯНЛАНЫ ЭРИНЛЕРИ ЖЫРЫКЪ НЕК БОЛГЪАНДЫЛА?

– Дунияны башында бизни къркъутмагъан, биз къркъмагъан бир зат жокъду. Былай бир инжилеп, къркъуп жашагъандан эсе, жашамай кългъан кеп да игиди. Андан эсе, келигиз, барыбыз да бир жерге жыйылайыкъ да, башыбызны бир уллу келге атайыкъ да кырылайыкъ, – деп оноулашхандыла кроянла.

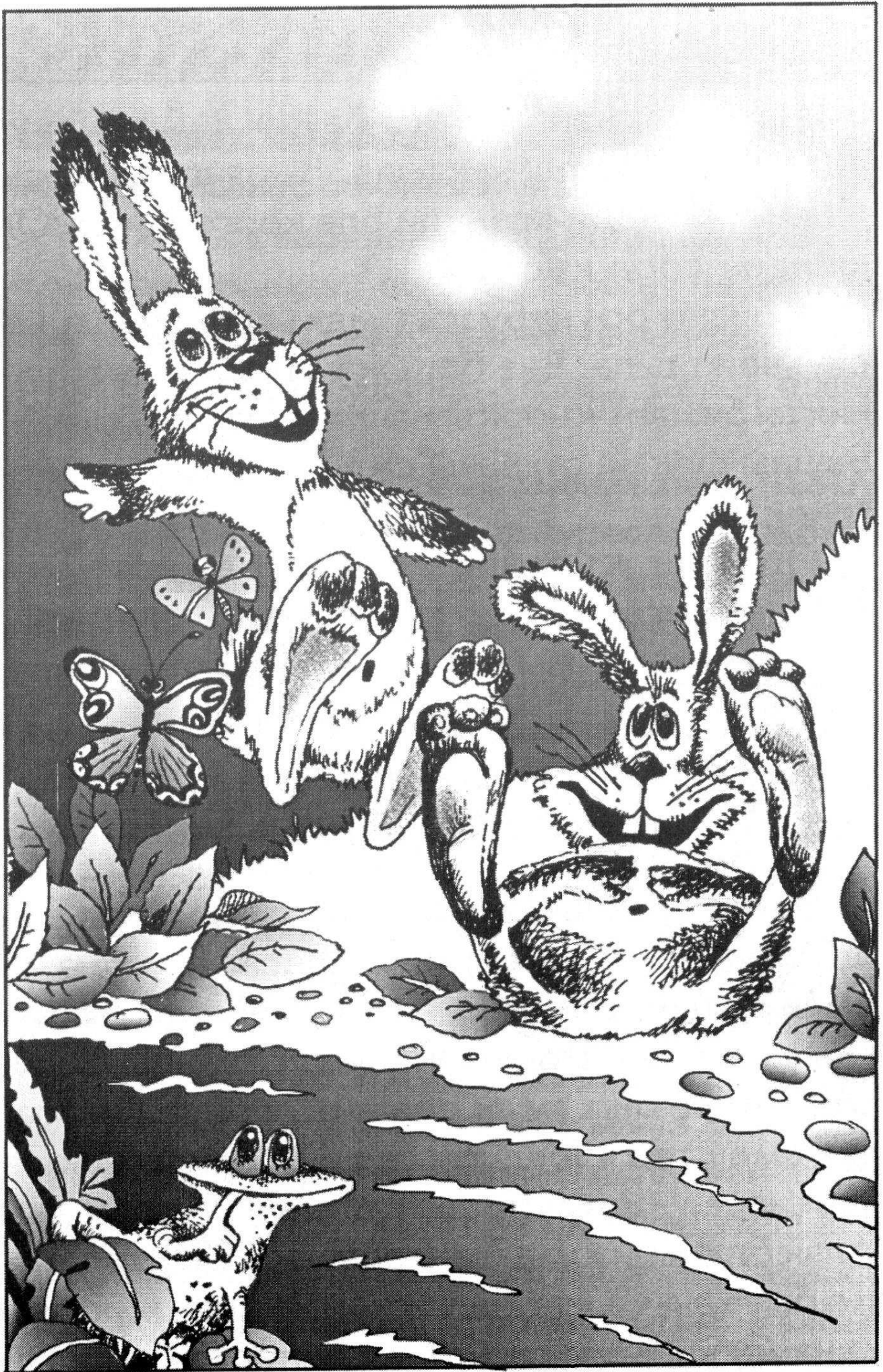
Айтханларыча, кел жагъагъа жыйылгъандыла, бир сафха тизилгендиле.

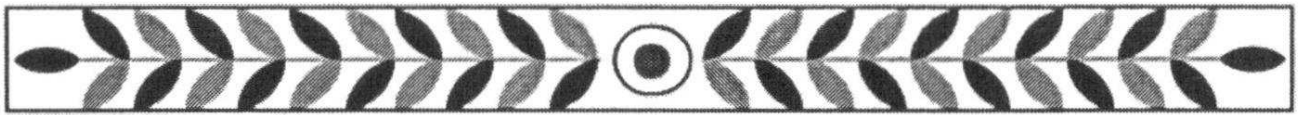
Алгъы бурун тамата кроянга чынгаргъа тюшгенди чеп. Чынгаргъа тебирегенлей, къамишлени ичинден бир макъа «бакъ» деп келге секиргенди.

Кроян, элгенип:

– Тохтагъыз, аланла, бизден къркъгъан да барды! – дегенди.

– Къайда, къайда? – деп, кроянла уллу келню жагъасына басынсала, къамишлени

ичинден макъала, «бакъ-бакъ» дей да, суугъа ташая башлагъандыла. Къоянла барысы да аны кеслери кёзлери бла кёргендиле. Ол кюнден сора къоянла:

– Бизни орунубузгъа макъала башларын суугъа атдыла. Биз бош жангылгъанбыз, дуняда бизден къоркъгъанла да бар кёреме. Башны суугъа атханны сагъынмайыкъ! – дегендиле.

Ол кюн къоянла асыры бек къууангандан, асыры бек кюлгенден, эринлери, жарылып-жырылып, жырыкъла болгъандыла, дейдиле.

КЪАРГЪА

Эртте-эртте чегетде бир халисиз къаргъа жашагъанды. Ол асыры халисизден, ауузуна не аман сёз тюшсе, аны айтып, чегетде жашагъанланы жанларындан тойдургъанды. Бири сёз айтса, бир аман сёз айт, эки сёз айтса, эки аман сёз къош, юч сёз айтса, юч сыйсыз сёз силде, – къуруда алай этгенлей тургъанды. Алай бла мен къалгъанладан эсе башха тюрлю болгъанымы, таукеллигими, кишини жукъгъа санамагъанымы танытама деп, акъылы алай

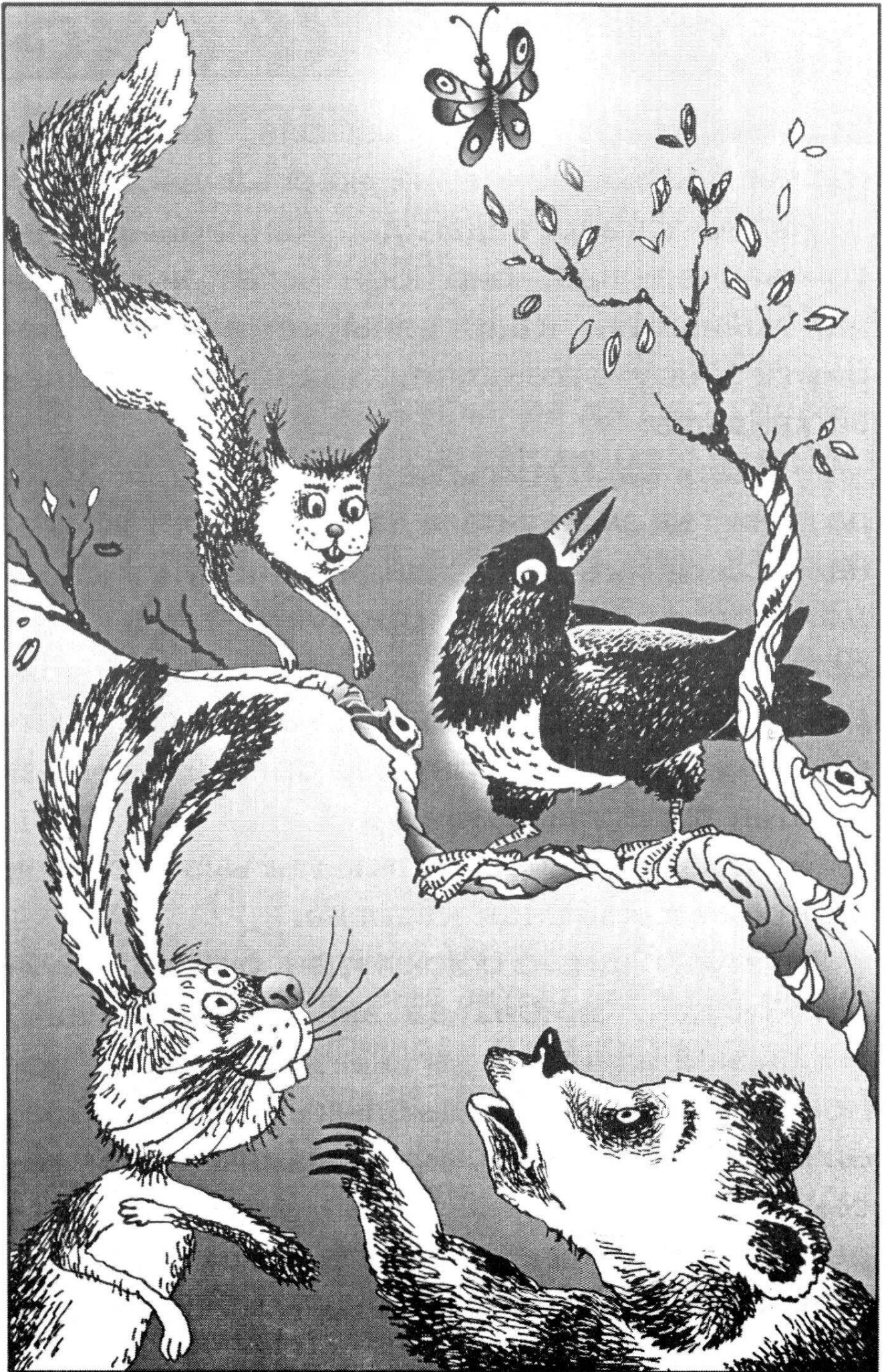
болгъанды. Уятсызлыгъы бла, намыссызлыгъы бла жүреклерин жаргъанды.

Халисиз къаргъадан да, жанларындан да тойгъанларында, бир кюн чегет жаныуарла, жыйылып, къаргъаны кереклисин берирге оноу этгендиле. Къаргъагъа былай айтхандыла:

– Къаргъа, бутакъгъа къонаса да, къуруда дунягъа аман айтаса да тураса, бет жояса, намыссызлыкъ этесе. Энди бу чотунгу къоймай эсенг, биз сени орунунгу тапдырмай болмайбыз. Бюгюнден ары, ма бу кезиучюкден ары, биз сенден бир ушагъыусуз сёз эшитсек, сора санга болурну кёрюрсе. Этерибизни этип сирелликбиз.

– Не зат этип сирелир акъылыгъыыз барды? – деп сейирсингенди къаргъа.

– Тутуп, бирибиз боюнунгдан, бирибиз къуйругъунгдан, экибиз да эки къанатынгдан, бирси экибиз да эки аягъынгдан башлап, тюгюнгю-къууунгу бардырлыкъбыз да, сора, ол кесинг суююучю чирий башлагъан эт кесекчикге ушаш, къып-къымыжа этип атарыкъбыз! Учаллыгъынг-ёзгенг жокъ, къайсы болса да, эт кесекчик тапдым деп, къабып кетерикди.

Къаргъа, быланы керти тепгенлерин кёрюп, сагъышланнгады.

– Къоюгъуз, болмай эсе, бюгюнден ары бир аман сёз, бир къаргъыш сёз ауузумдан чыкъмаз! – дегенди.

Аны бла чачылгъандыла.

Къаргъа, айтханыча, бир кюн тёзгенди, эки кюн тёзгенди, юч кюн тёзгенди. Сора, андан ары чыдап болалмай, тёртюнчю кюнде, терекде къуу бутакъгъа къонуп, мудахланнганды. Сора къанатына, къуйругъуна къарап:

– Къанатларым, къуйругъум, ай, мен сизни жулкъдурмаз ючюннге, не къыйналыу этдим! Тюзюн айтсакъ, сиз мени ол игилигими да биллик туююлсюз, сиз аллайла, быллайла, алай-былай боллукъла... – деп, ол башха-лагъа айтыргъа термилип тургъан сёзлерин, тузлу-тузлу, жассы-жассы келтирип, кесини къанатларына, къуйругъуна къуйгъанды.

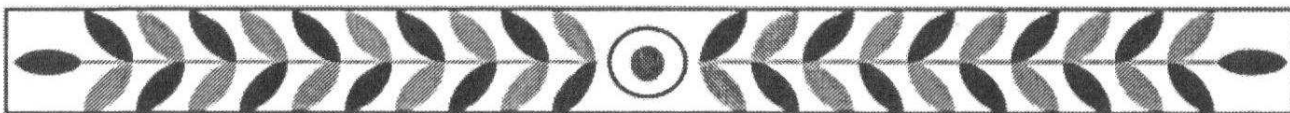
Аны эшитип, жаныуарла, къанатлыла да ичлеринде болуп, жыйылып келгендиле, къаргъаны тутуп, тюгюн-жамын бардырып, къызыл къымыжа этип атхандыла бир къуу терекни къууушуна.

Къаргъа бир заманда, эс жыйып, бол-

гъанны барын эсине тюшюргенди. Кеси кесине да, башхалагъа да чамланганды. Сора: «Да манга болуру болду, этерлерин этдиле. Энди бир да аямасынла мени! Алай-алайсыз да энди болуру бирди. Ахшы аман айтайым да, кёлюмю бир иги кенгдирейим, аманны къуюп», – дейди. Айтама десе – тили тартылып тура. «Гъырр-гъырр, къакъ-къакъ!» – деген болмаса, не аман айталмагъанды, не къаргъыш къуялмагъанды. Къаргъыш да, аман да айталмай тургъаны ючюн болур, артда къаргъагъа тюк чыкъгъанды, алай а тил чыкъмагъанлай кългъанды. «Гъырр-гъырр, къакъ-къакъ» дегенден озуп, андан бери къаргъа башха жукъ айталмайды.

Юй башына-затха къонуп къычырса да, адамла ушатмайдыла. Къаргъагъан этеди дейдиле, ырыс этедиле, юй башлагъа-затха къонуп гъыжылдагъаны бушуу келтиреди, деп къркъадыла. «Аман тилли къаргъа кибик» деп сёз да жюрюйдю малкъарлылада бла къарачайлылада. Къллайла болгъан эсе да, ким билсин, алай къаргъаны къычыргъанын суймеучюлерин а кёре туруучубуз. «Кюн аманны къркъасыча» деб'а бусагъатда да айтычудула.

СЮТ НЕК ТАРКЪАЙГЪАНДЫ?

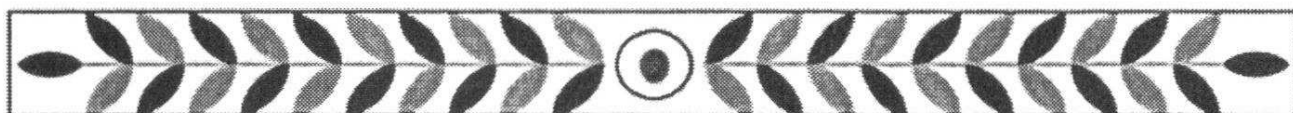
Алгъын заманлада сют, къайнап, ёрге ургъанлай, къазанны толтуруп къоя эди. Сютню ол адетин билмеген бир къатын, сют ёрге ургъанда, тегюлюп кетерик сунуп, сютге аямай юфгюргенди. Сют, ёпкелеп, ызына къайтып, таркъайып къалгъанды. Ма аны ючюн сютге юфгюрген ырысды.

САБАН СЮРЮУ

Бурун заманлада адамла сабан сюре билмегендиле. Сабан ишни усталыгъын билген а жаланда агъач киши болгъанды. Адамла агъач кишиге хапар сорургъа атлангандыла, алай болгъанлыкъгъа, агъач киши соруулагъа жууап этерге унамагъанды. Адамны сорууна жууап этер ючюн, агъач кишини ачыуландырыргъа керек эди.

Адамла агъач кишини ачыуландырадыла. Ол, бурулуп, юйюне кетип тебирегенди. Аны адети – жолда кеси кесине жаншагъан эди.

Ол былай айта бара эди: «Айт-айт! Жерни къалай сюрлюксе? Ал да, сабан агъач ишле:

улукур* сал, сабан темир орнат, бечеу агъачха боюнсаны илиндир да, эки ёгюз жек. Жерни терен къырдырып, тугулларын ууатып, урлукъ сеп да, сибиртги эт да, бер да кет. Аны не сорууу барды? Айт-айт! Къалай сюрюб'а – билмей эсенг, неге соруп айланаса? Была уа мени къысадыла да турадыла. Мен алагъа агъач кишилени тасхаларын берсем, бек ахшы болур эди. Алай бир туругъуз!»

Адамла къууанып къайтдыла да, эшитген хапарларын хар кимге да жайдыла. Сабан сюрюу ма алай бла башланнганды.

ТЫРНАУУЧ ЭТИУ

Бурунгулу адамла тырнаууч этиуню угъай да, тырнаууч деген не болгъанын да билмегендиле. Эки къоншу будай сепгендиле, алай бирини сабаны бирсиникинден эсе иги чакъгъанды. Къоншусу зарланнганды да, кече бла, басхасын да алып, иги чакъгъан сабаннга баргъанды.

Ары да, бери да айланып, зар киши къоншусуну бахчасын басха бла къап-къара

*Улукур – сабан агъачны бир кереги.

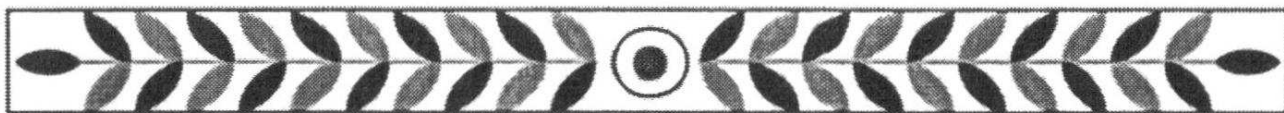
жер этгинчи тырнагъанды да кетгенди. «Энди сени бетинг къара болгъу эди, – дегенди зар къоншу, – сени сабанынгдан тирликни буруну къараса!»

Алай болгъанлыкъгъа, биягъы сабан, алгъындан да иги жашнап, кюзюнде болмагъанча ахшы тирлик бергенди.

Экинчи жыл зар къоншу кесини сабанын да басха бла тырнагъанды. Ол, кесини сабаны да иги битгенин кёрюп, этген зарлыкъ ишин ныгъышда хапарлап айтханды. Ол кюнден сора адамла сабанларына тырнаууч эте башлагъандыла.

ТУМАН

Алгъын туман келе тебирегенлей, адамла къазыкъла алып чаба эдиле да, туманны артха къыстай эдиле. Бир жол халкъ къазыкъла алып чапханда, биреулен, ашыкъгъандан, къазыкъ тапмай, боюнса алып чапханды. Туман боюнсаны тешиклери бла къутулгъанды да кетгенди. Ол кюнден башлап, туман кеси суйгенича жюрюрге эркинлик тапханды. Туман жайгъыда тауланы сайлайды, къыш а ёзенлеге тигелейди. Айтыугъа

кёре, туман малланы асыры суйгенден,
аланы ызларындан жюрюйдю.

ГЫПЫ

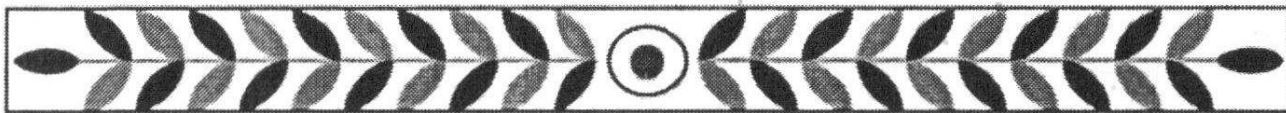
Дунияны башын суу (туфан) алгъандан сора,
дунияны патчахы Нух фыйгъамбар болгъанды.
Бир жол Нухну эти къурт этип, ол бек ауру-
гъанды. Киши аны багъып сау эталмагъанда,
аны бир дорбуннга элтгендиле. Анда уа аны
ашагъан къуртла аз бола кетип, эм артда
жаланда юч къурт къалгъанды.

Аладан бири бал чибин болуп учханды,
экинчиси чилле къурт болуп кетгенди, ючюн-
чюсю уа, Нухха ичерге ким эсе да келтирген
сютге тюшюп, гыпы этгенди. Сора Нух, ол уюп
тургъан сютню ичгенлей, саппа сау болуп,
туруп кетгенди. Ол къуртха «гыпы» дегендиле.

Гыпыны ичиучю адамгъа не безгек, не бир
башха ауруу тиймейди дейдиле къартла.

ЭКИ КЪУШ

Эртте-эртте Таулан деп бир жигит уучу
болгъанды, къажымагъан, къанмагъан, къуру-
да жолу болуучу. Тапхан затындан къон-

шулагъа юлюш этип тургъанды, таматаланы сыйларын кёргенди. Адамла да, къоншутийре да Тауланны бек суйгендиле.

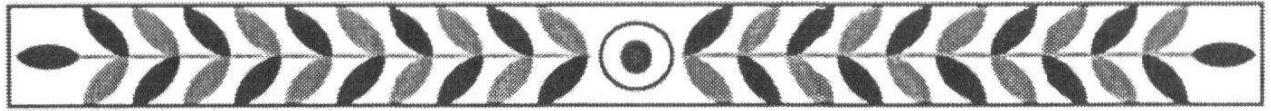
Бир кюн уучу, чебетни ичи бла бара тургъанлай, къара сууну къатында бир акъ эчкини кёргенди. Аны сескекли этмезге кюреше, ушкогун акъыртын кётюргенди. Ышаннга тутуп къараса – эчкини орунунда бир ариу къыз сюелип тура! Сары чачы, эки эшме болуп, алтын кямарында накъут-налмас ташла жылтырай, сютча, акъ бети, ала кёзлери, бетине салкъынлыкъ этген узун кирпичкери...

Уучу ушкогун жерге ийгенлей, къыз тас болуп, биягъы акъ эчки чыкъгъанды. Ушкокну Ышаннга салгъанлай, дагъыда къыз кёрюнгенди... Уучуну тобукълары къалтырагъандыла, кёзлерине ау чапханча болуп, ушкогу къолундан тюшгенди. Чебетде кюлген таууш эшитилип, къонгуроу ауаз бла къыз:

– Эй, жигит, сен менден къркъма. Сен къонакъдаса, Апсатыны къонагъыса! – дегенди.

Эсин кючден-бутдан жыйып, Таулан соргъанды:

– Сен кимсе – уучу мараучу акъ эчкимисе огъесе дуняда эм ариу къызмыса?

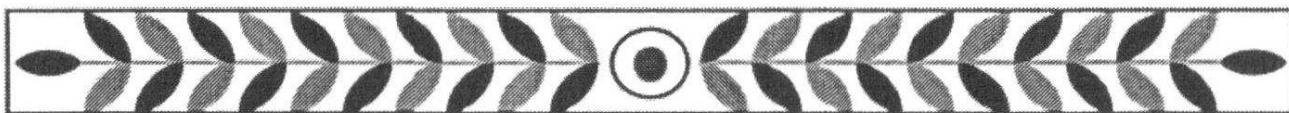
– Мен Апсатыны кызы Байдыматма, – дегенди ол.

Уучу да, Байдымат да бир бирин кӧргенлей суйгендиле. Уучу юйюнде кӧрюнмеучю бола тебирегенди. Кюн сайын уугъа кетип, кыруу кыайта башлагъанды: таулада мазаллы доммай отлай тургъанлыкъгъа, кӧрмегенди, аллына айыу чыкыгъанлыкъгъа, ушкогун атмагъанды, жашауун юзерге излемей, эчкилеге бла мараллагъа да ушкокну кӧтюрмегенди, ариу Байдыматны марай болурмамы деп кыоркыуп...

Суймеклик алагъа кыууанчдан эсе кыайгыны кӧп бергенди. Кӧкде жашагъан инсанга жалгыашыргъа адамгъа эркинлик болмагъанын экиси да билгендиле. Ол себепден уучу суймеклигин адамларындан жашыргъанды. Байдымат да кесини суймеклигин атасына айтмагъанды. Экиси да тийрени, элни да оноулары жетмезлик жерге кыутулургъа, узакъ журтха кыачаргъа таукел болгъандыла.

Байдымат эр кишича кийингенди, башына башлыкъ кыысханды. Экиси да атлагъа минип, кыачып тебирегендиле. Алай а кыызны

къангич* санларын, ариулугъун, айбатлыгъын къайсы кийим жашыраллыкъ эди! Жаныуарла, къанатлыла Апсатыгъа хапар айтхандыла.

Ачыуланнганды Апсаты, кесини жумушчуларын къуугъуннга жибергенди. Алагъа:

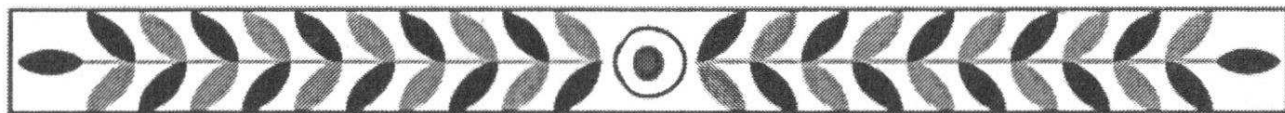
– Къачхынчыланы тутуп, ёлтюрюгюз! – дегенди.

Байдымат бла Таулан адам жюрюмеген жерле бла баргъандыла. Къуугъунчуланы эслеп, тау киришге ёрлегендиле, атларын да ёзенде къоюп. Былайдан аууш кёрюнеди, андан ары уа – жылы тенгиз. Аны толкъунларына жетген чекде Апсатыны оноуу бошаллыкъды...

Тау башында Апсатыны къуугъунчулары ызларындан жетгендиле. Байдымат бла Таулан къаяда ташланы арасында букъгъандыла. Кийик уларла, къыз бла жашны эслеп, къычырыкъ-хахай этгендиле. Аланы кёрмей баргъан атлыла, къанатлы тауушха къайтып келип, къачхынчыланы тапхандыла. Тутуп, эрлай къаядан атып ийгендиле экисин да.

Ол кезиучюкде Апсатыны жүреги чанчханды: къызны да, жигит уучуну да жазыкъ-

*Къангич – субай.

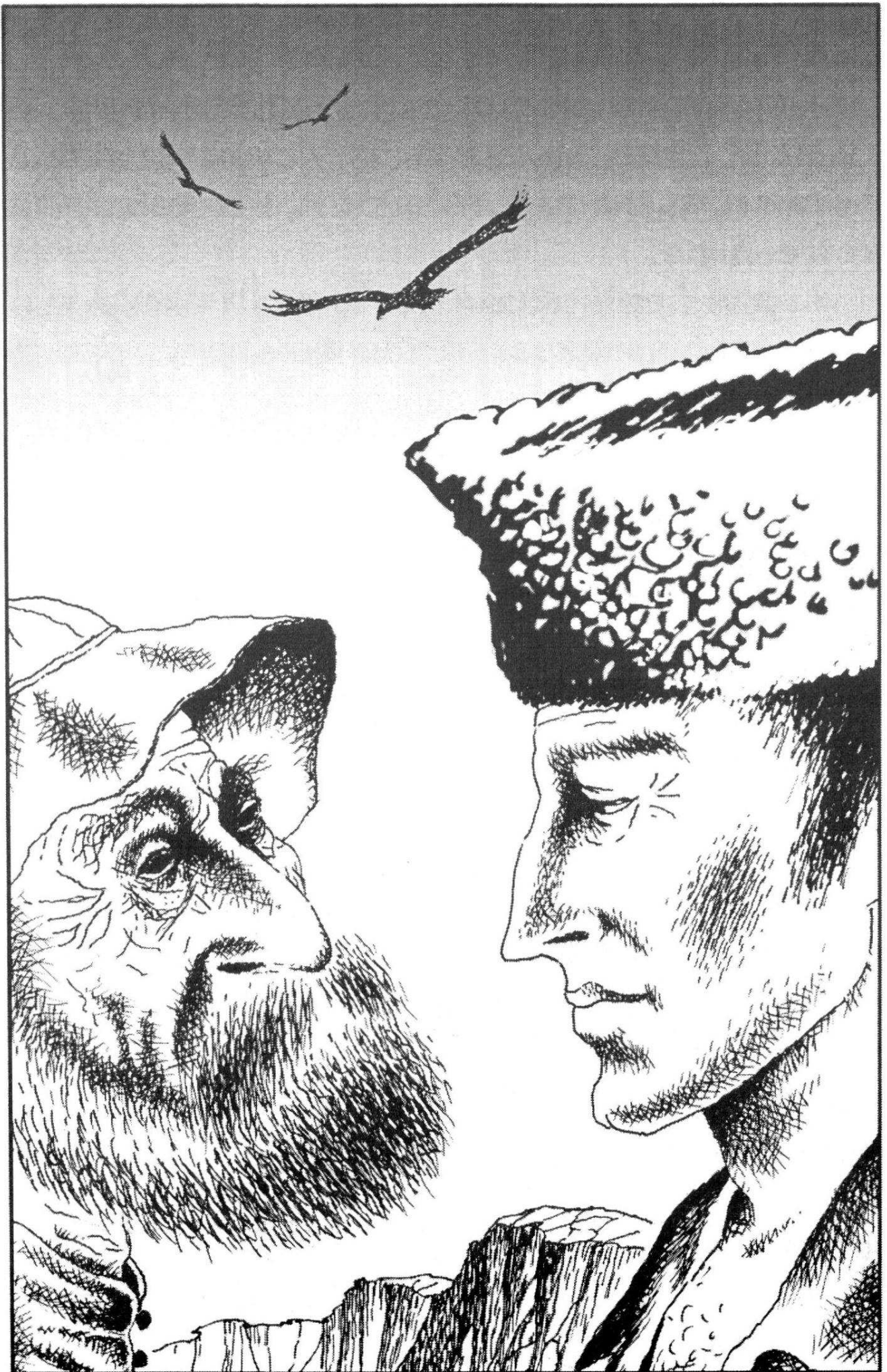
сынып, аланы экисин да къушла этип къойгъанды. Ёхтем къанатлыла, чауул ташлагъа тийгинчи, къанатларын къагъып, кюн таба учуп кетгендиле.

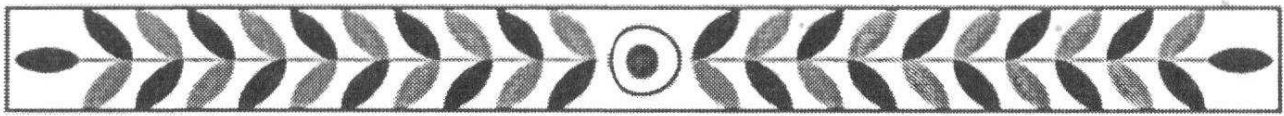
Андан бери ол эки къуш адам аягъы чыгъалмаз бийик къаяны тѣппесинде уя салып жашайдыла. Эрттен сайын, кюнню биринчи таякълары жылтырагъанлай, андан чыгъып учадыла. Ала тау киришни башы бла учхан сагъатда, уларла, дертден къоркъуп, каукуу боладыла, къая жарылгъанлада бугъунадыла. Къушла уа, тѣгерек-тѣгерек айланып, бийикден бийикге чыгъып, кѣкню къарелдисине ташайып кетедиле...

ОЙРА

Эртте заманлада къарт адамланы, бир белгили жыл санына жетселе, къаядан атып болгъандыла. Аллай оноу этилген кенгешге Ойра деген бир къарт кишини да жашын чакъыргъандыла. Ойраны заманы жетгени себепли, анга да атасын жардан атаргъа буюргъандыла. Ол юйюне мудах болуп келгенинде, Ойра анга:

– Нек мудахса, балам, тѣреде не оноуугъуз болду? – деп сорду.

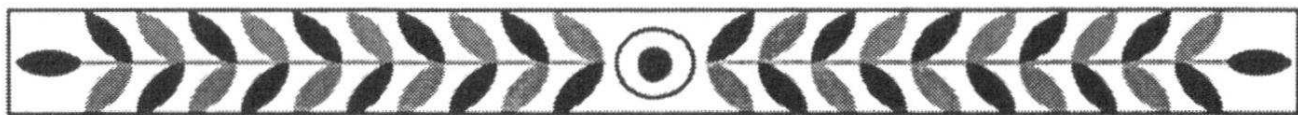
– Да биз жыйылдык, кенгеш этдик. Биягы заманы жетген къартланы жояргъа буюрулду. Сен да аланы ичинде болгъанын ючюн мудахма, – деп жууаплады жашы.

– А, – деди Ойра, – мени жашарымы сие эсенг, ол жерде, ол жерде бир къая барды, ол къаяда бир дорбунчук барды да, мени ары элт да, анда къоюп кет. Къачда бла жазда бир ашарыкъчык келтире тур, кёб'а жүрюме, ансы билирле, – деп айтады ол жашына.

Бу жаш атасы айтханча этди. Экинчи жыл халкъгъа ач киреди. Элде тап урлук да къалмайды. Жаш а атасына ашарыкъчык мадарып, жокълагъанда, Ойра жашындан элден хапар сурайды. Жаш элден хапар айтхандан сора, къарт:

– Эй, балам, ачлык къыйынды. Энди сен элчилеге ташыуул жолланы узунуна сюрюгюз деп айт. Мирзеу битерге болур. Нек десенг, ол жоллада, ташыуулдан агъып, бюртюкле болурла, ала зыгыт этерле, ачлыкдан къутулурсуз, – деп юйретди.

Жаш артха къайтханда, элчилеге атасы юйретгенни айтды. Ол халлы этгенлеринде, мирзеу кёп битеди. Тирлик жыйып, ачлыкдан

къутуладыла да, жашха да уллу бюсюреп, даражасын да кётюредиле.

Жашай баргъанда, ол жаш, атасы юйретип, элни дагъыда бир-эки кере къыйынлыкъдан къутхарады. Бир жолда элчиле:

– Сен бу затланы кимден юйренесе? – деп сордула.

Бу жаш, бирда букъдурмай, атасыны юсюнден айтады.

– Да аны, табып, бери келтир, – деп тилейдиле адамла.

Сора къартланы жардан атхан төрени къоратыргъа оноу этип, андан артхасында къартлагъа артыкъ хурмет бериу хар кимге да борч болуп къалгъаны андан болгъанды дейдиле.

Аны бла бирге уа «Къартны бурунун сюрт да, оноугъа тут» деген сёз, бу ишден сора туууп, бюгюн да унутулмай барады.

Ойраны келтирирге уа жашындан сора да кёпле барып, аны алып келгенде, къууанч эте: «Ойраны келтирип келебиз! Ойра, Ойра, Ойра!» – дей, алай келгендиле. Ма энди уа «Ойра», «Орайда» деп къууанчлада, тойлада, келин келтиргенде, къыз чыгъаргъанда да айтадыла.

АКЪ ЖУГЪУТУР

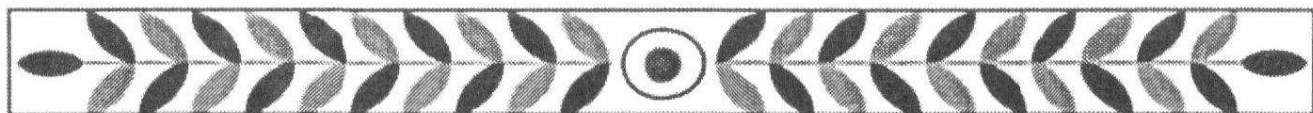
Эртте-эртте, бек эртте, сансыз-санаусуз заманла мындан алгъа, Минги тауну башы айры болмагъанды, юсюнде да, бусагъатдача, къанга бузла жылтырамагъандыла.

Минги тау бек бийик тауду. Аны тѣппеси кѣкге тирелип турады. Ол себепден, камсык* жулдузчукъла, учуп келип, аны тѣгерегинде бугъумуч ойнаргъа суйгендиле, терен чатлагъа тюшюп, аланы ичинде, гинасууча, жылтырап баргъан кирсиз тау суулада жууунуп тургъандыла.

Минги тауну тюз тѣппесинде, мазаллы билеу къаяны тюбюнде, бир жашил талачыкъ болгъанды. Алайдан узакъ болмай да къая тюбюнден, жилимукъча, кирсиз къара суучукъ чыгъып тургъанды. Къара сууну къатында, ауузун ѳзеннге айландырып тургъан, къошун жартыча, тѣгерек, сыйдам дорбунда уа, тюгюне чал уруп бошап, чыммакъ агъаргъан къарт жугъутур юйдегиси бла бирге жыйылып жашагъанды.

Жугъутурну юйдегиси ашы-сууу да, межямы да жарашып тургъан жерде ох деп, зауукъ

* Камсык – сиркиу, хыпыяр.

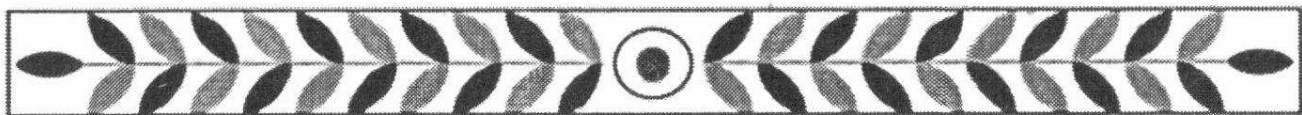

жашагъанды. Жанлы къркъуулары да болмагъанды, не ючюн десенг, аны эчки-улакълары талада, деппанда отлай тургъан заманда, жютю мюйюзлю, жютю кёзлю, ётгюр жүреккли ата жугъутур ышангылы къарауул болуп тургъанды.

Кёп жашагъан, кёпню кёрген Акъ жугъутур, балаларын жашау эбине тюзетирге излеп, аланы женгил чабаргъа, ырандан-ыраннга къркъмай секирирге, тутушургъа, жыйын жанлы бла сермеширге юйретгенди. Алай этмесе уа, чыртда боллукъ туююл эди. Таулада жугъутурланы сюлесин, айыу, бёрю, эчкичи къуш дегенча хатерсиз жаулары бирда кёпдю.

Аллай жаныуарладан башларын сакъларгъа была жашагъан тала бирда тап жер эди: былайдан къарап кёрмеген жерлери жокъду, ол себепден, жугъутурлагъа эслетмей, былайгъа бир жангыз душман келаллыкъ туююлдю.

Кюнлени биринде, жугъутур сюрюу талада отлай тургъанлай, кёкню къара булутла жабып, жауун жаууп башлагъанды. Тауда жаугъан жайгъы жауун кёпге бармаса да, жугъутур юйдегисин дорбун ичине жыйгъанды.

Кёп турмай, жауун тохтап, кёк жангыдан чууакъ болгъанды. Тау башында жулдузла жылтырагъандыла. Къой жол да кёкню бир жанындан бир жанына дери жарытханды.

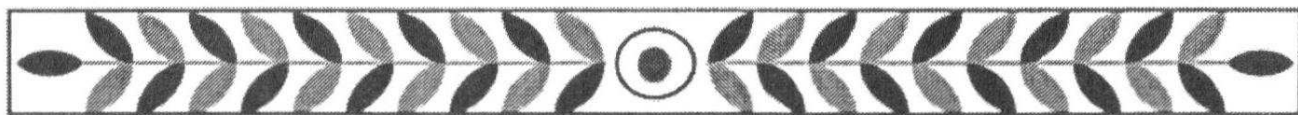
Дорбуннга къысылып, эригип тургъан улакъчыкъла, бу шошлукъну кёрюп, тышына чыгъаргъа излегендиле. Дорбундан чыгъарчыкъмаз, ала, неден эсе да къроркъуп, ары-бери секирип башлагъандыла.

– Не болду былагъа? – деп, кърарт жугъутур сескекли болгъанды.

– Кёремисе, майна, не эсе да бир мазаллы акъ зат бизни таба келе турады, – дегендиле улакъла.

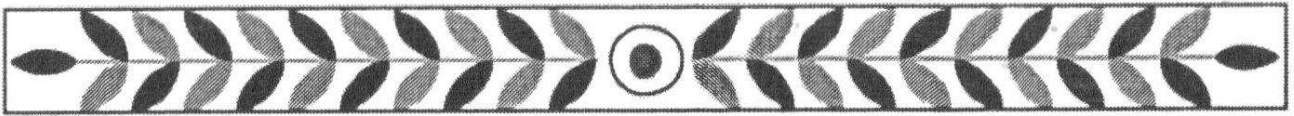
Акъ жугъутур эрлай дорбундан чыкъгъанды. Кертиси бла да, тюз Минги тауну кюн чыкъгъан жанындан бир жылтырауукъ мазаллы акъ къыппа была таба тёнгереп келе тура эди. «Ярабий, бу мазаллы акъ къыппа не зат болуп чыкъды?» – деп, Акъ жугъутур сагъышлы болгъанды.

– Эй, жигитле, бизни журтубузгъа жау кирип келеди, сермешиге хазырланыгъыз! – деп буюргъанды ол. – Эм алгъа урушха мен кесим кирликме. Мен ёлсем, жауну аллына сиз чыгъарсыз!

Олсагъат Акъ жугъутур мюйюзлерин билеп башлагъанды. Мюйюзле жютю болгъанлай, ол, талагъа чыгъып, аякълары бла жерни къазып тебирегенди. Ууакъ ташла, аны аякъ тюбюнден чартлап, окъ жюзгенча, тёрт жанына чачылып, узакъ жары тюшгендиле. Жугъутурну бурун тешиклеринден чыкъгъан тылпыу туман болуп жайылгъанды. Сора Акъ жугъутур, тобукъланып, башын энишге буруп, мюйюзлерин да аллына айландырып, секирип туруп, жаугъа мыллыгын атханды. Мазаллы жютю мюйюзлери бла ол келе тургъан акъ къыппаны сермегенди. Олсагъат къыппа эки жарылгъанды. Къыппаны бир жартысы, учуп, кёкге чыгъып кетгенди, башха жартысы уа, чыгъа барып, ызына тюше келип, топ атылгъанча, кючлю таууш этип, тюз Минги тауну тёппесине тийгенди. Олсагъат пелиуан тауну тёппеси ортасындан бюгюлюп, эки башлы болгъанды.

Акъ жугъутур ай бла сермешген кёре эдим! Ол тегерек акъ къыппа – ай болгъанды. Андан бери биз, хазна къалмай, жарты айны кёребиз. «Акъ жугъутур айны эки жарып къойгъанды», – деп, къартла да алай айтадыла.

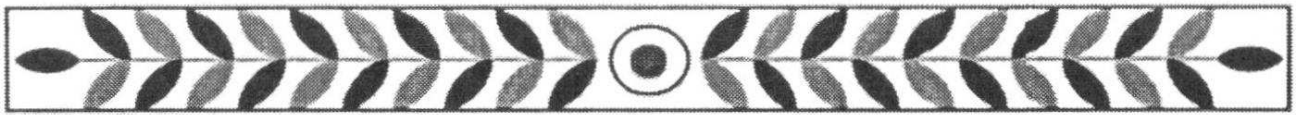
АХШАМ ЖУЛДУЗ

Ахшам жулдуз ал бурун уучуну анасы болгъанды дейдиле.

Эртте-эртте, Кам сууну боюнунда нартла жашаучу заманда, Окъулай деп бир уучу жашап болгъанды. Уучу болгъанда да, атханын жазмагъан, туманда болмаса марамагъан – алай уучу болгъанды. Хапаргъа кёре, муну жаныуарла окъуна танып болгъандыла. Окъулай ууда болгъанда, аланы бири да куркасындан чыкъмагъанды. Алай болса да, Окъулай уусуз къалмагъанды.

Жылланы бир жылында Окъулай, уугъа чыгъып, кёп айланнганды. Аны аллына бир да садакъ бурунуна илинирик жаныуар чыкъмагъанды. «Аха, энди мени Аpsаты къаргъагъанды, жолум боллукъ туююлдю», – деп, Окъулай артха айланнганды. «Аpsатыны не бла ачыуландыргъан болурма?» – деп сагъыш этгенди. Болсада, бир хыйсап эталмагъанды.

Юйюне къурлай къайтхан кечесинде Окъулай тюш кёреди. Тюшюнде анга бир келечи, келип: «Кам сууну тамагъында, Жекеме дорбунда, бир садакъ окъ барды да, энди сен, аны алып, уугъа аны бла чыгъа

тур. Ол окъну тапхынчы, жанлы марама, адамгъа къарама, юйюнге къайтма деп, Апсаты айтдыргъанды», – дегенни айтып, думп болуп кетгенди.

Андан сора уучу Окъулай тынчлыкъсыз болады. Аш жарашмай, жукъу кирмей кёзюне, алай айланады. Кюнлени биринде анасы тынчлыкъсыз болуп сорду:

– Окъулай, жаным-кёзюм, не болгъанды, этген ашым кёлюнге бармагъанын эслейме?

– Анам, бир тюш кёргенме да, ол керти эсе, мен былай нек турама? Ётюрюк эсе, былай нек болуп къалдым? – дегенди Окъулай.

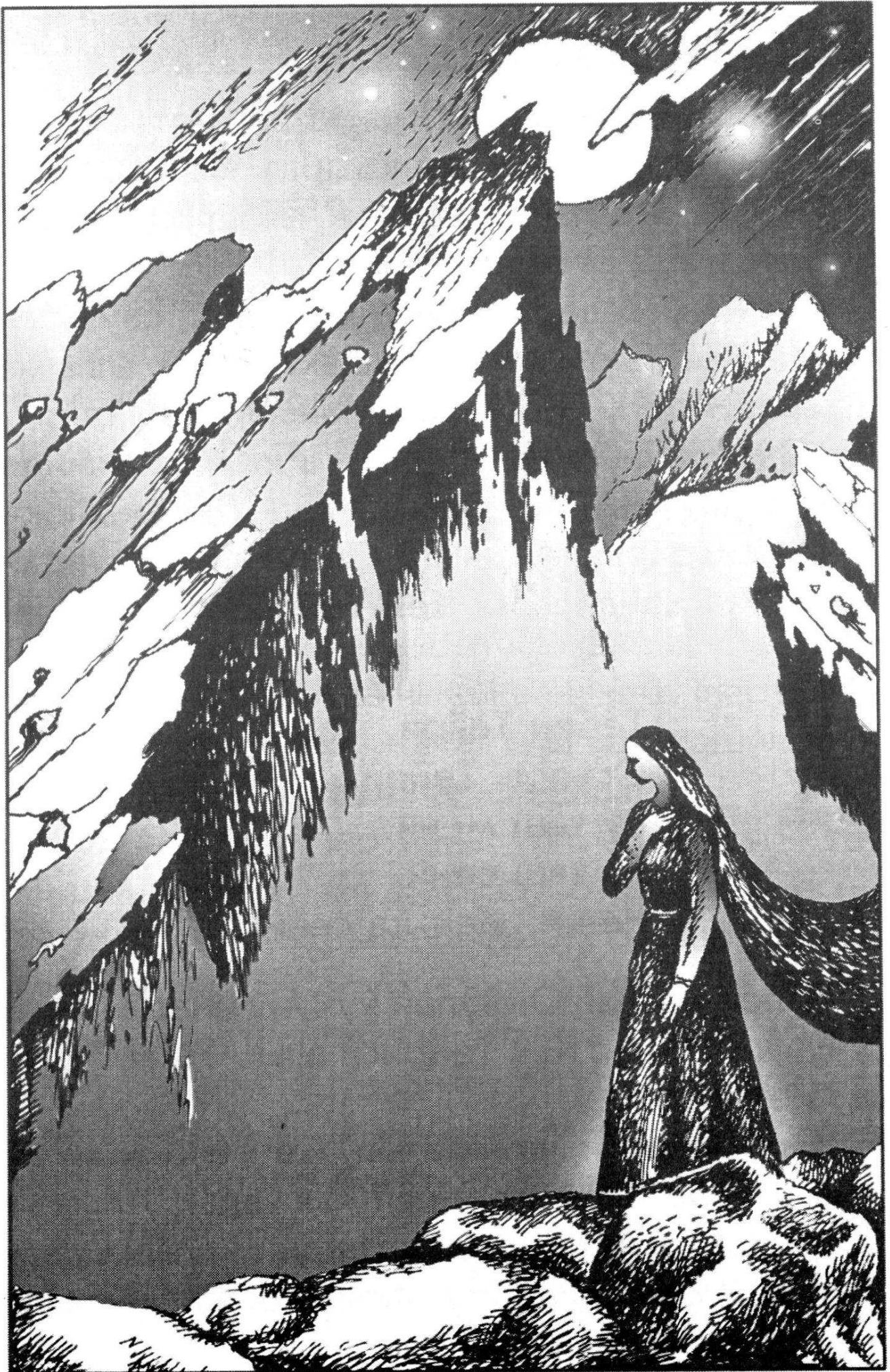
– Айт, балам, тюшюнгю. Сени ананг нарт эллерини тюшлерин жоралаучу эди.

Окъулай тюшюн анасына айтды.

– Да, балам, жашым, Жекеме дорбундан артха жол жокъду. Андан алыкъа адам улу артха къайтмагъанды, – деди анасы, бек жарсып.

– Анам, мен ары бармасам, юйде амандан ёлюрме, – дегенди Окъулай.

Жашын бармай тохтамазын кёргенде, анасы анга къыркълы жугъутурну терисинден эки чабыр этгенди, борсукъ териден шалбар

тикгенди, белине манс байлатып, артмакъларына къыркъ кече бла къыркъ кюннге жетерча азыкъ салып, эрттенлик чыкъ тюшгюнчю, жолгъа ашыргъанды.

– Мен, садакъ окъну да алып, сау-эсен юйге къайтырма. Хар ахшам сайын алпыма къара, – деп, Окъулай атланып кетгенди.

Окъулайны анасы къыркъ кюнню ичинде жашыны алпына къарады. Андан сора къыркъ жыл къарады. Анда да Окъулай жолундан къайтмагъанда, ана Кёк Тейрисинден тилегенди:

Тёбен Тейри,
Огъары Тейри,
Бу таш мени,
Бу таш сени,
Че-че, мен да сени...

Олсагъатдан Окъулай уучуну анасы кёкге учуп кетгенди. Кёк Тейриси аны Ахшам жулдуз этгенди.

Бюгюн да ол, кюн батып, жерге къарангылыкъ кире башлагъанлай чыгъады. Алыкъа ол жашындан тюнгюлмегенди. Алпына къарайды. Ахшам жулдузу чыгъа эсе, жолдагъыла келмей къалмазла...

МИНГИ ТАУ

Бек-бек эртте, Минги тауну тийресинде нартла жашап башлагъан заманда, аны төппеси айры болмагъанды. Бир жол, кечелени биринде, нартланы, ким да къоркъурча, бир бек ачы гюрюлдеген таууш уятханды. Ол таууш Минги таудан келе эди. Нартла, сейирсинип, Минги тауну жанына къарай эдиле. Бираздан, битеу дунияны зынгырдатып, жерни, тауланы тепдирип, Минги тауну төппеси атылгъанды. Тюз аны ортасындан кёкге дери жетген жалын отла чыкыгъандыла. Нартланы эллерине кёкден жана тургъан ташла буз кирик къуюлуп башлагъандыла.

Ол заманда нартланы уллу аталары – темирчи Дебет, ол кесича, отда кюймеген туудугъун – Къарашауайны эм состар ташдан туугъан алф Сосурукъну биргесине алып, къуш къанатлы тарпан атлагъа минип, Минги тауну башына кетгендиле. Ала анда уллу къаяланы, ташланы, алып-алып, Минги тауну жана тургъан төппесине атып башлагъандыла.

Кюреше кетип, ала ол жана тургъан отланы къаяла бла, ташла бла басдырып тунчутхандыла. Минги тауну башы ма андан бери айры

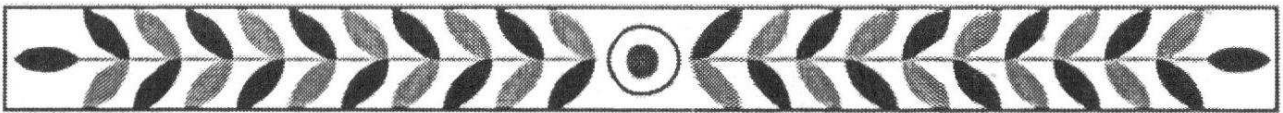
болуп кългъанды деп айта эдиле бурун кълртла. Ала кеслери да тилеклеринде кълруда Тейриден: «Сен энди бизге Минги тауну жаннганын кълргюзтме. Ол палахдан энди нарт эллени сакъл!» – деп тилей эдиле.

МИНГИ ТАУ БЛА МАШУКА

Тюз аулакълда таула сюеледиле: кълмюш бетли, сары Бештауну сынжырындан, кълылыч бла урулгълан эмегенни сюеклеринлей, беш жютю тау башы кълкге чыгъладыла. Бештауну тийресинде, жап-жашил кийимлерин кийип, Машук сюеледи... Бештау бла Машукадан узакълда, булут кибик, Кавказ таула кългередице. Алай аладан сууукълукъл урады. Патчах Минги тау да алагъл эки акъл башын туман кълрангыдан бек аз кълтюреди. Кълтюрсе да, алагъл бир кълрайды да, биягъл булутла бла жабылып кълалады.

Бештауну, Минги тауну, Машуканы арала-рында болгълан ишлени юсюнден тау элледе быллай таурух жюрюйдю.

Дуня жаратылгъландан сора, бусагълатда Кавказ таула сюелген жерледе деу нарт халкъл жашап болгъланды. Аллах нартланы

дуनियाны зорлукъдан, кюйсюзлюкден кюрууларгъа жаратханды. Ала Аллахны айтханына сыйынып жашар ючюн, Аллах алагъа адамлада болмагъан къарыу берип, бауур а бермегенди – битеу аман, харам, дагъыда башха заран затланы мурдору ол болгъаны ючюн.

Кюйсюз Ибилис а, нартланы къарыуларындан кюрккюп, аланы акъылларын, адамлыкъларын бузаргъа, Аллахны тюз кюллерын жерни юсюнден гунч этерге бир амал излеп болгъанды. Кюнлени бир кюнюнде, нартла барысы да ичерге-ашаргъа бирге жыйылгъанда, Ибилис аланы кыркъ кюлакълы багъыр къазанларында бише тургъан ашларына уу атханды. Ол аны кютургъан къабанны баууруну къанын, текени сюеклерини жилигин, жилияны ууун къатышдырып этген эди.

Андан сора нартланы жүреклерине жилияны кюйсюзлюгю, къабанны тыйгъысызлыгъы, текени эришгенлиги кирдиле.

Нартланы эм таматалары – чалбаш деу шах (аты адамланы эсинде къалмагъанды), жер башында эртте-кеч болса да ёллюкледен эм къарыулусу, – ол харам ашны ашагъандан сора, башы чал болгъанын унутуп, кесине

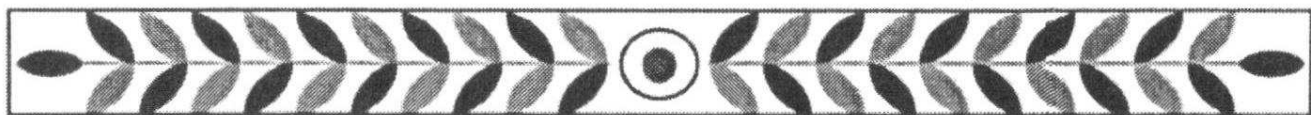

юй бийчеге жашы суйген ариу Машуканы алады. Ол аман акъылны Ибилис салгъан эди къарт шахны башына – нарт халкъны гунч этерге.

Алгъан эди кесине шах ариу къызны, жашы бла Машука бир бирлерин суйгенлерин биле тургъанлай. Суйгенле уа тюбешселе, алгъынча, бири биринден кёзлерин айыралмай эдиле. Шах бу ишни кёргенинде, аны жюрегинде жилянны кюйсюзлюгю къайнады.

Харам ашдан шахны жашы да ашагъан эди – атасына ол да эришди. Ол, тенглерин жыйып, шахны юй бийчесин сыйырыргъа, аны орунуна да кеси шах болургъа умут этди. Жашны жанына – жашла, шахны жанына уа – къартла сюелдиле.

Уруш башланды: абаданланы аллында – шах, жашланы аллында уа – аны жашы. Бетден-бетге, кёзден-кёзге тюбешдиле атасы бла жашы – бир бирлерин ёлтюрюрге. Кёп бармады аланы сермешлери: жашы атасыны башына бир кере урду, атасы уа жашын төрт кере уруп, аны чархын беш кесек этди да, сора тутуп – жер башында эртте-кеч болса да ёллюкледен ол бек кючлюсю эди, – аулакъгъа аталгъаныча узакъ атды...

Сюйгенини ёлгенин кётюралмады Машука. Таудан тёнгереген таш кибик, кетди Машука суюгени тюшген жерлеге, аны жилиуун этерге...

Сермеш а бара эди: нартла бир бирлерин кыра эдиле, жер а тебе эди, кыалтырай эди. Жети кере жиберген эди Аллах мёлеклерин, сермешни тохтатсынла деп. Жети кере нартла, кюйсюзлюклери сокъур этген нартла, Аллахны буйругъуна тынгыламадыла. Ол заманда айтды Аллах ахыр сезюн – нартла ташла, таула болдула. Энди алагъа Кавказ таула дейдиле.

Шахны жашы да, анга жеталмай кыалгъан Машука да таула болдула. Кыарт шах да тау болду – Шах-тау. Бир-бир кыарачай элдеде Минги таугъа Шах-тау дейдиле. Аны айры башы уа бюгюн да ол болгъан ишлеге шагъатлыкъ этеди. Ол болгъан иш унутулмазча, Аллах дагъыда таулагъа кёз жашла бергенди. Жилляйды Машука суюгенини ачы кыадарына – чыгъады жерден ол тау этекни тегерегинде аны кёз жашларындан исси суула. Бештаугъа кетген Машукагъа кыарай, жилийды акъбаш Минги тау, алай кыартны сууукъ кёз жашлары, Машукагъа жеталмай, жер

тубюнден урадыла. Биз ол нартланы кёз жашларына «нарзан» дейбиз.

НАРТ КЪОПХАН

Хапарлада келгенге кёре, нарт къопхан – эл, халкъ тынчайгъандан сора башланады. Халкъгъа къыйынлыкъла, палахла келлик болса, ол аланы илишаны болады.

Ала бурунлада жашап-ашап кетген деу нартланы жанларадыла. Нартла кеслери да артыкълыкъ этген къужур эмегенле бла кю-реше келгендиле. Ала эмеген мыллыкладан жайылгъан ийисли, чирик аурууладан къырылып тауусулгъандыла. Ма энди ала, ёк-сюзле дуниясындан къарап, бизге келлик палахланы кёрюп, къуш, къаргъа, тюрлю-тюрлю жаныуарланы суратларына, жапыларына кирип,

Оу-шау этип, кече элlege, тийрелеге
киредиле,

Халкъгъа алай бла къуугъун белги
бередиле.

Ала ол батыр нартланы сыйлы
жанларыдыла.

БЁРЮЛЕ БЛА ИТЛЕ

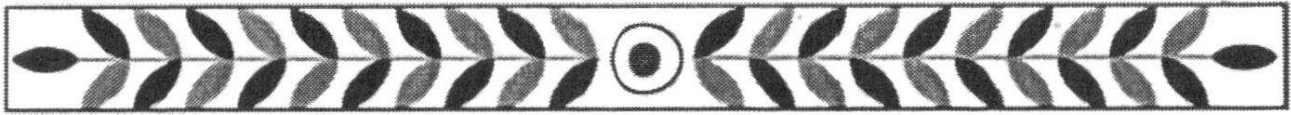
Бёрюле алгъын итле бла бирге
 шуёх болуп жашагъандыла.
Аланы артда бир бирге эмегенле бла
 нартла жау этгендиле.
Итле – нартла жанлы, бёрюле уа –
 эмегенле жанлы болгъандыла.
Эмегенле къырылгъанда, бёрюле
 тышында къалгъандыла,
Нартла тауусулгъанда, итле адамлагъа
 къошулгъандыла.

АЙНЫ БЛА КЮННЮ ТУТУЛУУУ

Бир белгили кишини уллу, акъылбалыкъ болгъан бир жашы бар эди. Ол кишиге артда да бир сабий къыз туугъан эди. Жашы, къызчыкъ туугъандан сора, бешик ичинде аны кюйсюз сыфатын кёрюп, атасына бла анасына: «Бу къызчыкъны къоратмай болмайды, къоратмасагъыз да, чоғоож болурсуз», – дейди.

Атасы да, анасы да бу жашха бек ачыуланадыла. Жаш къаты болгъанда: «Сен къорачы, муну уа къоратмайбыз», – дейдиле.

Андан жаш кетип къалады да, айлана-

жюрюй кетип, бир жерде уллу чебетде къапланны къозлай тургъанын кёреди эм анга аначы болады. Къаплан юч бала табады да, бу жаш анга болушханы ючюн, ол бир баласын анга береди. Жаш, аны бла къалмай, экинчи баласын да урлап алады.

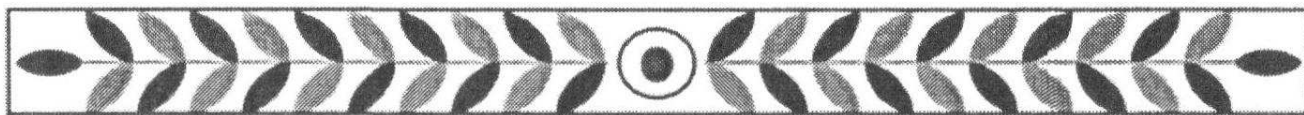
Жаш къаплан балаланы да алып кетеди, бир жерде къош салады. Ол къаплан балаланы да ёсдюреди. Ала уллу эгерле боладыла. Сора бу эгерле бла жаш бир бирден айырылыргъа тюшедиле да, эгерле жашха адам тил бла:

– Энди биз сенден айырылабыз. Сен бизни экибизден да бирер тюк ал. Санга бир къутулалмаз къыйынлыкъ жетсе, тюклени кюйдюр. Олсагъатчыкъдан окъуна биз сени къатынга жетербиз, не уллу палахдан да къутхарырбыз, – дейдиле да, анга биришер тюк берип кетедиле.

Бёлек замандан сора жаш къайтып элине келеди. Юйюне жетгинчи, элде жаланда бир темирчиден башха бир адам да кёрмейди да:

– Эй, не болгъанды элге, халкъ къайдады? – деп сорады ол темирчиге. Темирчи уа:

– Сени эгечинг – желмауузду. Сен кетгенден сора, ол аз-аз битеу элни адамын аша-

гъанды. Элден сени атанг, ананг эм мен къалгъанбыз. Мени уа ол кесини тишлерин билерге къойгъанды, – дейди.

Алайдан жаш атасы бла анасына барады. Аны кёргенлеринде:

– Ай жаш, нек келдинг? – деп жарсыйдыла ала.

Олсагъатдан юйге желмаууз къызлары кирип келеди да:

– Келдингми, къарындашым? – дейди.

– Келдим, келдим, – деп жууап этеди жаш.

Сора желмаууз эгечи чыгъып кетип, дагъыда къайтып келип:

– Ай къарындашым, не бла келгенсе? – деп сорады. Къарындашы:

– Ат бла келгенме, – дейди.

– Атынгы ненча аягъы барды? – деп сорады желмаууз къыз.

– Да төрт аягъы болуучу эди, – дейди жаш.

Къыз, дагъыда чыгъып кетип, къайтды да:

– Атынгы юч аягъымы бар эди? – деп сорду.

– Хау, – деди жаш.

Энтта чыгъып кетип, къайтып келип, къыз:

– Атынгы эки аягъымы бар эди? – деп сорады да, жаш биягъы:

– Хау, – деди.

Къыз дагъыда чыгъып келди да:

– Къарындашым, атынгы бир аягъымы бар эди? – деп сорады. Къарындашы биягъы:

– Хау, – дейди.

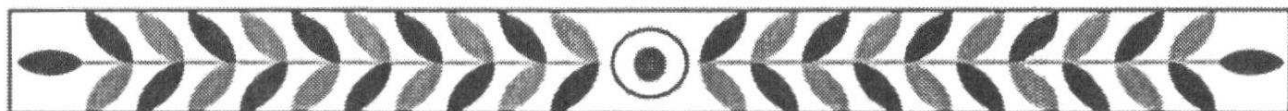
Сора сарыуек къыз, юйде тазны алып, къарындашына берип:

– Ма муну, мен келгинчи, къагъып, таууш этдире тур, – деп, чыгъып кетеди.

Ол заманда бир чычхан келип, адамча сёлешип, жашха бир биз, бир таракъ, бир да кюзгю берип, андан тазны алып:

– Энди мен тазны, сенича, къагъып таууш этдире турайым, сен а бу затланы ал да къач, – деди. – Сен къачып баргъанда, сени эгечинг жете башласа, кюзгюню ат да: «Я Аллах, муну тенгиз эт», – де. Ол тенгиз болур. Желмаууз дагъыда сени жете башлагъанда, таракъны атып: «Я Аллах, муну суюк къала эт», – дерсе. Ол да, суюк къаланы чачып, сени жете башласа, бизни атарса да, биз темир буруу болур. Сени желмаууз эгечинг темир бурууну чачып жетгинчи, сен узайырса.

Жаш чычхан айтханча этди. Алай сарыуек аны жетип тутады. Энди жашха уллу къыйынлыкъ жетип, сарыуек эгечи аны сау къоймазын ангылап, жаш эгерлени тюклерин

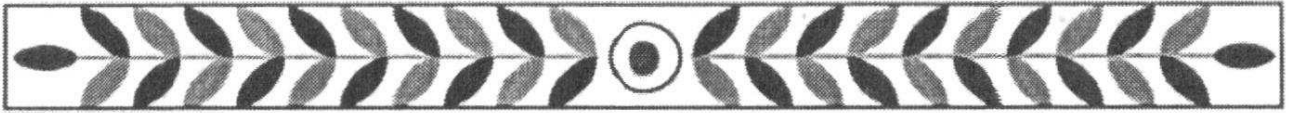
кюйдюрюр амал изледи. Сора: «Эки рекегъат намаз этерик эдим», – деп тиледи. Желмаууз эгечи анга угъай демеди. Ол заманда жаш эгерлени тюклерин кюйдюреди. Олсагъатдан окъуна эгерле жетедиле да, къызыны талап башлайдыла. Ол, аладан жерде къутулалмазлыгъын билип, кёкге учаргъа умут этеди. Эгерле, аны ангылап, сермеп, къызыны эки жанындан да тутханларында, ол кёкге аланы да алып учады...

Желмаууз къыз энтта сауду. Ол бир-бирде, кюнню не айны жутама деп, алагъа чапса, эгерле аны жаякъларына илинип тохтайдыла. Кюнню, айны тутулгъаны ма ол желмаууз къыз ючюн болады деп, хапарда алай айтадыла.

ДЕБЕТ КЁКДЕ ТЕМИРЧИ БОЛУП ТУРАДЫ

Жулдузла кюз арты Абустолну эки айында кёп учадыла. Ала нарт темирчи пелиуан Дебетни темир тюйген жилтинлеридиле.

Кёкде алгъын жулдузла болмагъан заманла болгъандыла. Ол заманланы, чакъланы кечелери бек къарангы болгъандыла.

Ол аллай къарангы кечелеге Асууат кечеле деп айтхандыла. Ол ёмюрлени чакъларында нарт улулары жер юсюнде асланла, къапланла бла, эмегенле бла, агъач кишиле, алмоштула бла талаша, кюреше айлангандыла. Тереклени, къаяланы аудура, ташланы кётюре, къарыуларын сынагъандыла.

Нартланы ичинде пелиуаннга айтылгъан Дебет атлы бир нарт болгъанды. Ол хар затны тилин билгенди. Хапарлагъа кёре, Дебет, нартла бла оноулашып, Къармур таулагъа кетгенди. Ол анда ташланы хар тюрлюсюн алып, кьолу бла сыгъып, сынай келип, бир къаралдым, ауур, жылтырауукъ ташны сыкъгъанда, андан темир тамычыла акъгъандыла. Дебетге Кюн Тейриси темир ташланы тылы кирик жумушакъ этгенди.

Дебет, къайтып келип, нарт элинде нартлагъа хапар айтып, алагъа ол темир ташланы ташытханды, жыйдыргъанды. Сора, жерде уру къазып, кьолу бла ол ташланы кысып, сыгъып, анга агъызып, бир ёре тёш этгенди. Экинчи айланып, темирни тюерча бир токмакъ этгенди. Ол токмагъы чёгюч болгъанды.

Эки жилин бир бирлери бла кюреше

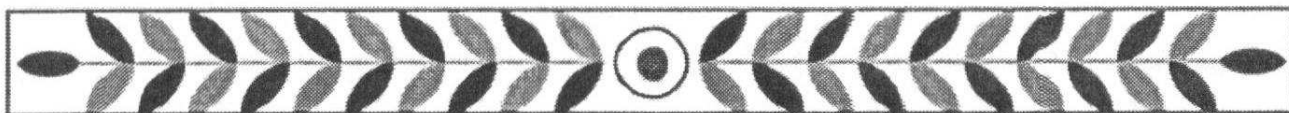

тургъанларындан ушатып, темирни тутаргъа къысхач этгенди. Доммай темирден кёрюк этип, юфгюртюп, кёмюр отну къызыу жандырып, ташланы от бла эритгенди. Ташланы отда эритип, темирни айыргъандан сора, нартлагъа къылычла, садакъ окъла, уруш балтала, кюннге жюз сырпын этгенди. Аланы таудан чыкъгъан бир къызыл шауданны сууу бла къатдыргъанды. Ол шауданнга Бора шауданы дегендиле.

Дебет темирлени тюйгенде, аны темир учхунлары (жилтинлери), кёкге-кёкге жабышып, жулдузла болгъандыла. Асууат кечеле жарыкъгъа айланнгандыла.

Дебет жер юсюнде нартланы темир керекле бла тамамлап, нартла иш тапмай тохтагъанларында, ол: «Мен ишсиз-кючсюз жер юсюнде туралмам», – деп, къанатлы арба ишлеп, кёкге кетгенди, дейдиле.

Ол, анда кюн, кёк адамлагъа темирчи болуп, бюгюн да турады, сауду, дейдиле. Ма, жерде кибик, кёкде да темир ишлейди. Ол темир тюйген заманда учхунлары, келип, жерге тюшедиле. Алагъа биз «жулдуз учхан» дейбиз. Дебет сауду, кёкде темирчиди.

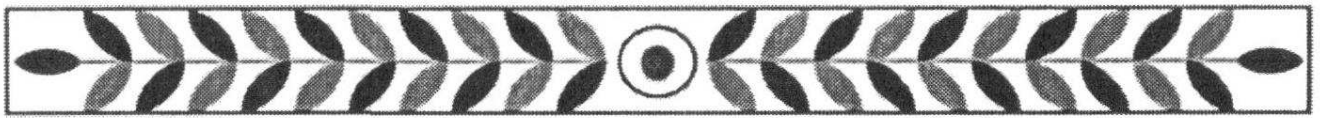
АЛТЫН ЧОЛПУ

Нартланы заманы адамланы насыплы заманлары болгъанды. Кавказда жашагъанла кийик жаныуарлагъа бла юй хайыуанлагъа тиймегендиле, ханс жылны узуну жашлай, кёклей тургъанды, ауруула, адамны къабып ачитхан сокъур чибинле болмагъандыла. Чырайлы, жигит, огъурлу, ишни суйген нартла киши халкъгъа жутланмагъандыла, кеслерини малларын, жерлерин, юйдегилерин сакълагъандыла.

Таулада эталгъан аманлыгъын этип айланган, уллу байлыкъны иеси Ибилис нартланы къыралын чачыу-къучуу этерге* ууланганлай тургъанды. Буздан, къардан ауурланган къара булутланы башларындан ийгенди, от садакъланы – кёк жашнауланы чакъдыргъанды. Уллу желлени, ачы сууукъланы, къургъакълыкъны келтиргенди. Алай болсада, нартлагъа жукъ эталмагъанды. Нартла не къыйынлыкъны да хорлап баргъандыла.

Кюн иссилиги бла сабанны, хансны, чегетлени кюйдюре тебирегенлей, нартла, илипинле къазып, ала бла суу ийип сугъаргъандыла.

* Чачыу-къучуу этерге – ууатыргъа, хорларгъа.

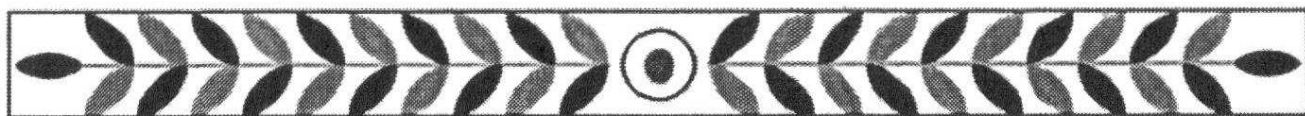

Къыйын къыш маллагъа толу жетерча бичен хазырлагъандыла. Суула къопсала, дорбунлада жашагъандыла, сууукъдан сакъланыр ючюн а отну къурутмагъандыла.

Нартлагъа къарыу берип тургъан алтын чолпу болгъанды. Ол чолпугъа къуюлгъан суу аны ичгенлеге къарыу, кюч, оюм берип тургъанды. Ичинде сууу бла ол чолпу кеси аллына ёрге, хауагъа чыгып, сора, тюз сёлешген адамны ауузуна кеси барып, ётюрюк сёлешгенни уа къатына да къоймай тургъанды.

Сейир чолпуну юсюнден хапар төрт дунягъа жайылгъанды. Аны къолгъа жыяргъа кёпле дыгалас этгендиле. Киши жерледен жаула къуюлуп-къуюлуп келип, ат аякъ тауушла ёзенни титиретгендиле, садакъ окъла, къылычла къымылдагъандыла. Жау киргенлей, нартла, къалажюклени, башха ишлени да атып, къолларына сауут алып, сермешиге киргендиле.

Алтын чолпуну къолгъа жыяргъа излегенлени саны азаймагъанды, ол себепден сермешигулени да учу-къыйыры болмагъанды. Ол чолпуну дуняда бир жан тапмазча, нартла алай жашырыргъа излеп, Амгъата суу башланган жерде, тик къаяны эрининде

къала ишлерге оноулашхандыла. Ол къалагъа басхычла бла ёрлегендиле. Басхычла салынган жерни уа кече, кюн да къарауулла кирпич жапмай сакълагъандыла.

Къалада жашаргъа уа нартла аты Ай болгъан къызны орнатхандыла. Чолпуну къыз темир кюбюрге салып, кече аны юсюнде жатханды, кюндюз аны юсюнде олтуруп, алтын къочхарны жюнюнден этилген билезиклени ийиргенди. Алтын халыла бла къыз нартланы байрамгъа кийиучю кийимлерине тукъум тамгъала тикгенди. Къыз кюбюрню юсюнден, суугъа барып, жюнюню жууар ючюн болмаса, чыртда къопмагъанды. Къалада башха тиширыу болмагъаны ючюн, Ай бир-бирде иги окъуна эрикгенди. Алай бла кёп жыл ётгенди. Киши аягъы тиймеген къаланы хапары дун-дуниягъа жайылгъанды. Сейир чолпуну къолгъа жыяргъа излеген энди болмагъанды. Таулагъа тынгы* келгенди. Алай а фитначы**, жут Ибилис, не да этип, ол чолпуну къолгъа жыяр акъылгъа киргенди.

Ай бир жолда, Амгъатагъа энип, жюн жуууп башлагъанды. Ибилис бу кезиуде суу

* *Тынгы* – тынчлыкъ.

** *Фитначы* – хыйлычы, аманлыкъчы, алдауукъчу.

жагъа бла келе болгъанды. Къызны эслеп, ол, жууугъуракъ барып, ташны жанына бугъуп, къызны ариулугъундан кёз айыралмай, талай заманны къарагъанды. Къызгъа жаны киргенди. «Урлармы эдим?» – деп кёлүне келип, сора: «Угъай, ол мени сюерча этерге керекди, алай этсем, къызны юсю бла алтын чолпу къолума тюшерикди», – деген оюмгъа келишгенди.

Ибилис, кесин ташха уруп, къарап-къарагъынчы бир ариу жаш болуп къалгъанды. Ай, аны кёргенлей, къоркъуп, кетерге неда къарауулну чакъырыргъа тебирегенди. Жаш ариу, адепли сёзлени айтханында, къыз, мычып, биразны сюелгенди.

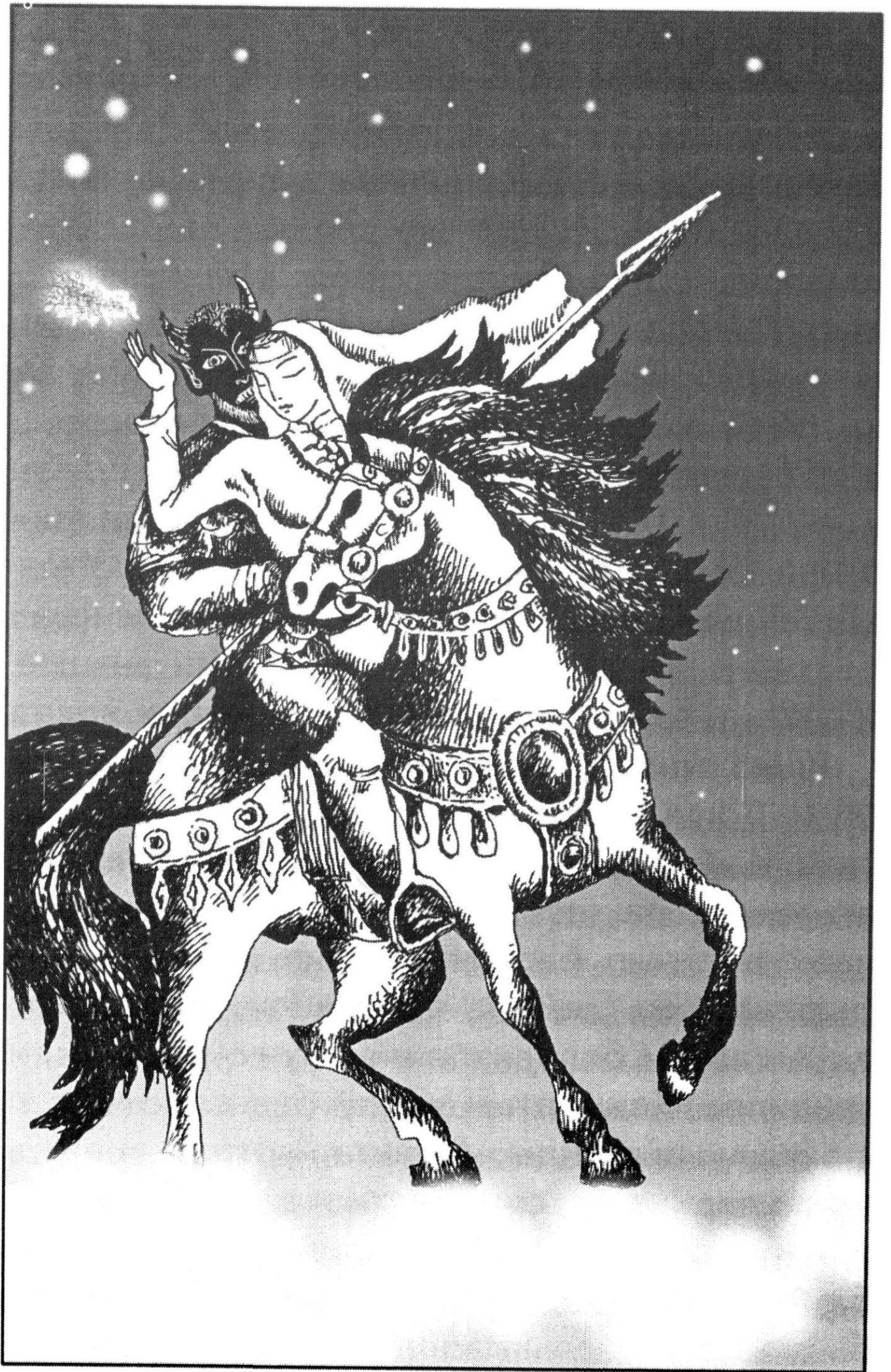
Кете туруп, Ай хар кюн орта сайын былайгъа жюн неда кийим жууаргъа келиучюсюн жашха сездиргенди.

Ол кюнден башлап, Ибилис, ариу жашны къабына кирип, суу жагъада къыз бла тюбешип тургъанды, бираздан а къызгъа кесини суймеклигин айтып тебирегенди. Ай анга ал кезиуде тынгыламагъанды, андан сора къулакъ ие башлагъанды, артдан-артха уа сёлеширин асыры онгсуннгандан, бошайды деп къоркъгъанды. Андан айырылып-айырыл-

маз дагъыда тубериклерине ашыкъгъанды. Танг атар-атмаз, Ай, къаланы аллына чыгъып, ариу жаш къачан кёрюнеди деп, ашыгъып сакълагъанды. Бир жолда тубешгенлеринде, жаш тамбла кюндюз былайгъа келалмазын, ингирде тубюнде болурун айтханды. Ай анга къаланы къабакъ эшиклерин бегитиучюлерин, кюн батарны аллында басхычланы ёрге жыйып къоюучуларын, ол себепден къаладан тышына киши да чыгъаргъа онг болмагъанын айтханды. «Къайгъырмаз, сен къаланы къабыргъасына чыкъ да, эшмелеринги энишге ий, мен ала бла ёрлерме», – дегенди жаш.

Къыз ол айтханча этгенди. Къалада хар не шум болгъанлай, Ай эшмелерин энишге-энишге ийгенди. Ибилис, чертлеуюк терекден агъашчыкъла кесип, аланы эки эшмени араларына чанчып, басхычлача этип, къаланы къабыргъасыны башына ёрлегенди. Ала экиси да Ай алтын билезикле ийириучю юйге киргендиле. Жаш алтын чолпу бла суу ичерге суйгенин айтханды. Ай анга нартланы сейир чолпулары бла суу келтиргенди. Ибилис, эрлай кесини къабына кирип, чолпуну бел баууна сугъуп, къызны сермеп, къаланы къабыргъасындан чынгап тюшюп, къанатлары

болгъан тулпар атына секирип минип, думп болгъанды.

Къаяланы къарауулары, къозгъалып, чотну ангылап, атларына жер салгъынчы, Ибилис узакъ кетгенди. Аны тулпарыны аякъ ызы да къалмагъанды. Насыпха, Айны къолунда алтын тюклю къочхарны жюнюнден бир кесек къалып, Ибилис аны къалай ары алып баргъанын нартла билир ючюн, ол устукку-устукку ата баргъанды.

Жерден башлап кёкге дери жолну барын алтын къочхарны жюню жарыта баргъанды. Сокъур адам болмаса, аны кёрмеген къалмагъанды. Алай болса да, нартланы атлары кёкге чыкъгъандыла, деуле жерде къалгъандыла.

Ала садакъла учургъандыла, алай а садакъ окъла Ибилисге жеталмагъандыла, ала, кёкню кёгюне тийип-тийип, аны къобаргъандыла. Ол къопханла, жерге-жерге тюшюп, кём-кёк кёлле болгъандыла. От садакъла да атхандыла, алай а Ибилисге жетгинчи, аланы къарыулары бошалып, жерге-жерге тюшгендиле.

Ай, быллай жазыууна асыры ачыгъандан, кесин тыялмай жилягъанды. Ибилисни, аны

кесине юй бийче этерге деп, мураты алай болгъанды. Къыз, андан эсе ёлюрге ыразы болуп, башын терен ёзеннге атханды, алай а Ибилис аны, жерге тюшюрмей, тыйып, кёкде Ай этип къойгъанды.

Чолпуну уа Ибилис кёкде асырагъанды. Алтын чолпу кёкню тёппесинде Жетегейле жулдузладан ат бла жетикюнлюк жолдады.

Алтын чолпусуз къалып, нартла кеслерини къарыуларын бошагъандыла. Ибилис аланы орталарында жутлукъну, эринчекликни, фитналыкъны жайгъанды. Нартла бу затлагъа кеслерин хорлатмазгъа кюрешгендиле, алай а хорлангандыла. Аланы хар бири, не да этип, жерни, малны кёбюн кесине тартыргъа кюрешгенди, алай бла тиклик бла айырылыкъ терен болуп баргъанды. Бир бири бла сермешиуледе къарыулары бошалып, кёбюсю къырылгъандыла, бир бирлери уа таула болуп къалып, бюгюн да атлары айтылады: Машук, Минги тау, Мусса-Ачытара, Тегин, Казбек, Ушта.

Къартла айтханнга кёре, эм ариу таулу тиширыугъа бир тулпар жаш тууарыкъды. Ол, Амгъата къаланы оюлгъан къабыргъаларыны тюбюнден нартланы садагъын чыгъарып,

садакъ окъла бла алтын чолпуну кёкден тю-
шюрлюкдю. Ол жерге тюшсе, адамла аны
бла нарт сууну ичип, бир бирин билип,
ангылап, ырахатлыкъда жашарыкъдыла
дейдиле.

БАШЛАРЫ

Сюлемен	5
Бёрю, тюкю, ат	6
Къаргъа къара нек болгъанды?	11
Бизде зурнукла нек жашамайдыла?	13
Кёгюрчюн уясын къалай салгъанды?	17
Тенгиз тузлу некди?	20
Пулгура къаура	23
Къоянланы эринлери жырыкъ нек болгъандыла?	24
Къаргъа	26
Сют нек таркъайгъанды?	31
Сабан сюрюу	31
Тырнаууч этиу	32
Туман	33
Гыпы	43
Эки къуш	34
Ойра	39
Акъ жугъутур	43
Ахшам жулдуз	47
Минги тау	51
Минги тау бла Машука	52
Нарт къопхан	57
Бёрюле бла итле	58
Айны бла кюнню тутулууу	58
Дебет кёкде темирчи болуп турады	62
Алтын чолпу	65

Для младшего школьного возраста
Литературно-художественное издание

ПОЧЕМУ ЭТО ТАК?

Сказки, легенды

На балкарском языке

Редактор-составитель *А. Т. Додуева*
Художник-редактор *И. Я. Кушхова*
Технический редактор *Л. А. Тлупова*
Корректор *Л. Б. Кучмезова*
Компьютерная верстка *А. Х. Ольмезовой*

Лицензия ИД 05895 от 21.09.01

Подписано к печати 30.11.06. Формат 60x90 ¹/₁₆. Бумага офсетная №1. Гарнитура журнальная рубленая. Печать офсетная. Усл. п. л. 4,75. Уч.-изд. л. 2,45. Тираж 500 экз. Заказ №210

ГП КБР «Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 года»
Министерства культуры
и информационных коммуникаций КБР
Нальчик, пр. Ленина, 33

ISBN 576802074-8

Почему это так?: Сказки, легенды / Сост. А. Т. Додуева;
П 653 Рис. И. Я. Кушховой. – Нальчик: Эльбрус, 2006. – 76 с.: ил.

ISBN 5-7680-2074-8

На основе фольклора балкарского народа в книге объясняются различные явления природы и окружающего мира.
Для детей младшего школьного возраста.

УДК 894.312–93
ББК 82.3 (2р-Балк)